गण्डकी प्रदेश

बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण गर्न सहयोगी स्रोत पुस्तिका, २०७९

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
गण्डकी प्रदेश पोखरा, नेपाल

गण्डकी प्रदेश

बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण गर्न सहयोगी स्रोत पुस्तिका, २०७९

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
गण्डकी प्रदेश पोखरा, नेपाल

गण्डकी प्रदेश, बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण गर्न सहयोगी स्रोत पुस्तिका, २०७९

प्रतिलिपि अधिकार @ नीति तथा योजना आयोग गण्डकी प्रदेश, पोखरा नेपाल

फोन (+९७७)-६१-४६४८४१

इमेल: pppc.gandaki@gmail.com

WEBSITE: Provincial Policy and Planning Commission (gandaki.gov.np)

प्राविधिक सहयोग: Reorienting Public Finance for SDGs Acceleration and Leveraging Additional Resources in Nepal Project, UN Joint Fund – UNDP/UNCDF/UNWomen

JOINT SDG FUND

UNITED NATIONS NEPAL

UNDP

मुख्यमन्त्री

माननीय मुख्यमन्त्रीको निजी सचिवालय
गण्डकी प्रदेश सरकार
पोखरा, नेपाल

गण्डकी प्रदेश
पोखरा, नेपाल

शुभकामना मन्तव्य

दिगो विकास लक्ष्य कार्यन्वयनका लागि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग प्रतिवद्धता व्यक्त गरे बमोजिम नै यसलाई आफ्ना योजना, नीति, कार्यक्रम तथा बजेटमा आन्तरिकीकरण गरी कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । यसै बमोजिम गण्डकी प्रदेशले दिगो विकास लक्ष्यको आधार रेखा निर्माण तथा सान्दर्भिक सूचकको लक्ष्य निर्धारण र सबै स्थानीय तहको संलग्नतामा मात्र यसको कार्यान्वयन सम्भव छ भन्ने सोचका साथ दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण मार्गचित्र कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छ । प्रदेश सरकारले प्रदेशको प्रथम आवधिक योजना, क्षेत्रगत नीतिहरु, क्षेत्रगत योजना तथा वार्षिक योजना कार्यक्रममा समेत दिगो विकास लक्ष्यका विषयलाई सक्दो आन्तरिकीकरण गर्दै आएको छ । तर पनि विसं २०८७ सम्ममा हामीले तोकेका लक्ष्य हासिल गर्न थप मेहनत गर्नुपर्ने देखिएको छ । यसका लागि सम्बद्ध सबै पक्षका योजना, कार्यक्रम र बजेटलाई अझ दिगो विकास लक्ष्यमैत्री बनाउनु आवश्यक छ ।

यसै तथ्यलाई आत्मसात गरी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको सांकेतिकीकरण गर्न सहयोगी स्रोत पुस्तिका २०७९ तयार पारेको छ । यस स्रोत पुस्तिकाको कार्यान्वयनबाट प्रदेशले तर्जुमा गर्ने कार्यक्रमहरुले दिगो विकास लक्ष्यको कुन लक्ष्य हासिल गर्न योगदान गर्दछ, प्रदेशको प्राथमिकता बमोजिम बजेटको बाडफाँट भयो भएन र त्यसको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता कस्तो छ त्यसको मापन गर्न मद्धत गर्नेछ । बजेट तर्जुमाको चरणमा नै प्रत्येक कार्यक्रमलाई दिगो विकास लक्ष्यसँग आवद्ध गरेर हेर्ने परिपाटी विकास गर्न यस पुस्तिकाले सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसले दिगो विकास लक्ष्यको समग्र प्रादेशिक र राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न मद्धत गर्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

यस स्रोत पुस्तिका तयार पार्न भूमिका निर्वाह गर्नुहुने नीति तथा योजना आयोगको सम्पूर्ण टिमलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । साथै यस स्रोत पुस्तिकाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सबैलाई आग्रह गर्दछु ।

२०७९ कात्तिक

कृष्णचन्द्र नेपाली पोखरेल

प्रदेश सरकार

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

गण्डकी प्रदेश, पोखरा

प.सं. २०७९/८०
च.नं.

शुभकामना मन्तव्य

दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन प्रदेशको प्राथमिकता हो । विश्वव्यापी विकास अवधारणालाई मूर्तरुप दिन नेपाल क्रियाशील छ । दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण गर्ने र ठाउँ विशेषको आवश्यकता तथा सम्भावनाको आधारमा सूचकहरु तय एवं प्राथमिकीकरण गरी कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन गण्डकी प्रदेश सरकारले सक्दो प्रयास गर्दै आएको छ । प्रदेशले तय गरेको दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकताबमोजिम बजेटको बाडफाँट भए नभएको र त्यसबाट लक्षित उपलब्धि हासिल भए नभएको हेर्नका लागि बजेट तर्जुमाको चरणदेखि नै पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको प्रादेशिक प्राथमिकता अनुसार बजेट विनियोजन गरि प्रत्येक कार्यक्रमले कुन क्षेत्रमा योगदान गर्दछ त्यसको पहिचान तथा लेखाजोखा गर्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ । यसरी बाँडफाँट गरिएको बजेटको कार्यान्वयनबाट दिगो विकास लक्ष्यको सम्बन्धित क्षेत्रमा के कति उपलब्धि हासिल भयो त्यसको विश्लेषणबाट मुलुकले वि.सं २०८७ सम्ममा हासिल गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिमा सहज हुने छ । यसै तथ्यलाई आत्मसात गर्दै गण्डकी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले सबै मन्त्रालयसँग समन्वय गरी बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण स्रोत पुस्तिका, २०७९ तयार पारेको छ ।

यसै स्रोत पुस्तिकामा आधारित भएर बजेट तर्जुमाको चरणमा नै कुन कार्यक्रमले दिगो विकास लक्ष्यको कुन लक्ष्यलाई हासिल गर्न मद्धत गर्दछ भन्ने तथ्य खुलाउन सम्बद्ध निकायलाई सहज हुने छ । साथै प्रदेश सरकारलाई दिगो विकास लक्ष्य सम्बन्धमा आफूले गरेको प्रतिवद्धताको कार्यान्वयनको अवस्था थाहा पाउन तथा त्यसमा उचित निर्णय लिन मद्धत गर्ने छ ।

स्रोत पुस्तिका तयार पार्नका लागि माननीय मुख्यमन्त्रीले प्रदान गर्नु भएको निरन्तरको प्रोत्साहनका प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । नीति तथा योजना आयोगका माननीय सदस्यहरु डा. सुभाष अधिकारी र माया तिमल्सेनाले स्रोत पुस्तिका तयारी गर्ने क्रममा गर्नु भएको अथक मेहनतप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । प्रदेश सरकारका प्रमुख सचिव, नीति तथा योजना आयोगका सचिव, कर्मचारीहरु, विभिन्न मन्त्रालयका सचिव तथा योजना महाशाखा प्रमुखहरुले गर्नु भएको योगदानप्रति विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । स्रोत पुस्तिका तयारीमा आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमको योगदानलाई स्मरण गर्न चाहन्छु । स्रोत पुस्तिका तयार पार्ने सम्बन्धमा सहयोग गर्नु हुने गण्डकी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका पूर्वउपाध्यक्ष डा. गिरिधारी शर्मा तथा स्रोत पुस्तिका तयार पार्न विज्ञको भूमिका निर्वाह गर्नु हुने नेपाल सरकारका पूर्वसचिव पूर्णचन्द्र भट्टराई र डा. नारायण बास्कोटाका प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अन्त्यमा, स्रोत पुस्तिकाको प्रयोगका क्रममा आउन सक्ने अस्पष्टताहरुको नीति तथा योजना आयोगले क्रमशः समाधान गर्ने र यसलाई सम्बद्ध निकायहरुको सहयोगमा परिमार्जित गर्दै लैजाने कुरामा प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु ।

डा. रघुराज काफ्ले
उपाध्यक्ष

फोनः- ०६१-४६४८४१, ईमेलः- pppcgandaki@gmail.com, Website:- ppc.gandaki.gov.np

विषयसूची

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
परिच्छेद १	**परिचय**	**१-२२**
१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	भौगोलिक अवस्थिति	१
१.३	राजनीतिक र प्रशासनिक विभाजन	२
१.४	प्रदेशको सङ्गठन संरचना	२
१.५	प्रदेशको सामाजिक-आर्थिक अवस्था	२
१.६	योजनाबद्ध विकासका प्रयासहरू	१४
१.७	प्रदेश सरकारका मुख्य उपलब्धिहरू	२०
परिच्छेद २	**दिगो विकास लक्ष्य**	**२३-४२**
२.१	अवधारणा	२३
२.२	दिगो विकास लक्ष्यको सूची	२४
२.३	दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि भएका प्रयासहरू	२६
२.४	दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रदेशले गरेका प्रयासहरू	२८
२.५	दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी संस्थागत संरचना	२९
२.६	प्रदेश सरकारको आधिकार सूची र दिगो विकास लक्ष्य	२९
२.७	विषयक्षेत्र	३३
२.८	दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनबीचको सम्बन्ध	३५
२.९	स्रोत पुस्तिका तयारी विधि	३९
२.१०	स्रोत पुस्तिकाको उपादेयता	४०
२.११	स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य	४१
२.१२	स्रोत पुस्तिकाको सीमा	४२
परिच्छेद ३	**वार्षिक विकास कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण**	**४३-१०७**
३.१	बजेट साङ्केतीकरण	४३
३.२	दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण	४३
३.३	साङ्केतीकरणका चालु अभ्यासमा देखिएका द्विविधाहरू	४४

३.४	दिगो विकास साङ्केतीकरणका लागि क्रियाकलाप वर्गीकरणका आधार	४९
३.५	दिगो विकास लक्ष्यमा पर्ने प्रादेशिक कार्यक्रम तथा क्रियाकलाप	५०
	३.५.१: दिगो विकास लक्ष्य १	५०
	३.५.२: दिगो विकास लक्ष्य २	५४
	३.५.३: दिगो विकास लक्ष्य ३	६५
	३.५.४: दिगो विकास लक्ष्य ४	६८
	३.५.५: दिगो विकास लक्ष्य ५	७२
	३.५.६: दिगो विकास लक्ष्य ६	७४
	३.५.७: दिगो विकास लक्ष्य ७	७६
	३.५.८: दिगो विकास लक्ष्य ८	७७
	३.५.९: दिगो विकास लक्ष्य ९	८०
	३.५.१०: दिगो विकास लक्ष्य १०	८४
	३.५.११: दिगो विकास लक्ष्य ११	८५
	३.५.१२: दिगो विकास लक्ष्य १२	८८
	३.५.१३: दिगो विकास लक्ष्य १३	८९
	३.५.१४: दिगो विकास लक्ष्य १५	९३
	३.५.१५: दिगो विकास लक्ष्य १६	९५
	३.५.१६: दिगो विकास लक्ष्य १७	१००
३.६	मिल्दो कार्यक्रममा साङ्केतीकरण गर्ने	१०२
३.७	दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणसम्बन्धी प्रक्रिया	१०२
३.८	दिगो विकास साङ्केतीकरणमा ध्यान दिनु पर्ने पक्षहरू	१०७
परिच्छेद ४	**दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणको संस्थागत व्यवस्था**	**१०८-११५**
४.१	दिगो विकास साङ्केतीकरणसम्बन्धी जिम्मेवारी	१०८
४.२	दिगो विकास साङ्केतीकरणसम्बन्धी कार्यसम्पादन समिति	१०९
४.३	प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समिति	११०
४.४	प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य समन्वय समिति	१११
४.५	प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति	११३
४.६	उपसंहार	११५

तालिकाहरू

न.	विवरण	पृष्ठ
१	महिला, पुरुष र बाल स्वास्थ्यसम्बन्धी तथ्याङ्क	५
२	प्रसूति स्वास्थ्य सेवाको उपयोगसम्बन्धी तथ्याङ्क	६
३	बाल स्वास्थ्यसम्बन्धी तथ्याङ्क	७
४	बहुआयामिक गरिबी मापनका सूचकहरू	८
५	प्रदेश सरकारका उपलब्धिहरू	२१
६	दिगो विकास लक्ष्यहरू	२५
७	प्रदेशका संवैधानिक अधिकारको सूची र दिगो विकास लक्ष्यबीचको सम्बन्ध	३०
८	प्रदेश सरकारका विषयक्षेत्र र उपक्षेत्र	३३
९	आ.व. २०७७/७८ मा प्रदेशको आन्तरिक आय तथा बजेट खर्च	३७
१०	आ.व. २०७९/८० मा प्रदेशहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरूमा गरेको बजेट विनियोजन	४५

रेखाचित्रहरू

न.	विवरण	पृष्ठ
१	गण्डकी प्रदेश समृद्धिका संवाहक र सहयोगी	१५
२	आ.व. २०७९/८० मा प्रदेशहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरूमा गरेको बजेट विनियोजन	४६
३	नेपालको आ.व. २०७९/८० दिगो विकास लक्ष्यअनुसारको बजेट विनियोजन	४८

शब्द संक्षेप

आ.व.	:	आर्थिक वर्ष
गैसस	:	गैरसरकारी सरकारी संस्था
रायोआ	:	राष्ट्रिय योजना आयोग
दिविल सङ्केत	:	दिगो विकास लक्ष्य सङ्केत
दिविल	:	दिगो विकास लक्ष्य
पि.एल.एम.बि.आइ.एस	:	प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (Provincial Line Ministry Budget Information System-PLMBIS)
SDG	:	Sustainable Development Goals

परिच्छेद-१
प्रदेश परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

गण्डकी प्रदेशमा साबिक धवलागिरि अञ्चलका ४ जिल्ला, गण्डकी अञ्चलका ६ जिल्ला र लुम्बिनी अञ्चलभित्र पर्ने नवलपरासी जिल्लाको बर्दघाट सुस्ता पूर्व गरी ११ जिल्ला रहेको छ। भौगोलिक रुपमा यस प्रदेशले हिमाल, पहाड र तराई गरी तिनै धरातलीय स्वरुपलाई समेटेको छ। त्यस्तै गरी हावापानीको दृष्टिकोणले हेर्दा पनि यस प्रदेशमा नेपालमा पाइने सबै प्रकारको (उष्ण मनसुनी देखि टुन्ड्रा) हावापानी विद्यमान रहेको छ। यो प्रदेशमा प्रसिद्ध अन्नपूर्ण पदमार्ग, माच्छापुच्छ्रे हिमाल र मुक्तिनाथ क्षेत्र पर्दछन्। प्रदेशमा आन्तरिक साथै बाह्य पर्यटक विभिन्न प्राकृतिक र सांस्कृतिक केन्द्रहरूमा आकर्षित गर्ने यो प्रदेशको राजधानी पोखरा हो।

१.२ भौगोलिक अवस्थिति

यो प्रदेश नेपालको मध्य भागमा अवस्थित छ। भौगोलिक रूपमा यो प्रदेश २७° २६' १५" देखि २९° १९' ५०" उत्तरी अक्षांशसम्म र ८२° ५२' ४५" देखि ८५° १२' ०५" पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। यो प्रदेश हिमाल, पहाड र तराईमा फैलिएको छ। प्रदेशको पूर्वमा बागमती प्रदेश, पश्चिममा लुम्बिनी प्रदेश र कर्णाली प्रदेश पर्दछन्। त्यस्तैगरी उत्तरमा छिमेकी राष्ट्र चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा लुम्बिनी प्रदेश र भारतको बिहार राज्य पर्दछन्। यो प्रदेश २१,९७४ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रमा फैलिएको छ।

१.३ राजनीतिक र प्रशासनिक विभाजन

यो प्रदेशमा नेपालका ११ वटा जिल्ला समेटिएका छन्। यो प्रदेशमा १ महानगरपालिका, २६ नगरपालिका र ५८ गाउँपालिका गरी जम्मा ८५ स्थानीय तह छन्। जस्मा ७५९ वडाहरू छन। यो प्रदेशमा प्रतिनिधिसभाका १८ निर्वाचन क्षेत्र र प्रदेशसभाका ३६ निर्वाचन क्षेत्र छन्। प्रदेशसभामा समानुपातिकसहित कुल ६० सदस्य रहने संवैधानिक व्यवस्था छ।

१.४ प्रदेशको सङ्गठन संरचना

प्रदेशमा मुख्यमन्त्री कार्यालय र अन्य ११ मन्त्रालय छन्। मुख्यमन्त्री कार्यालयअन्तर्गत दुई वटा आयोग: प्रदेश लोक सेवा आयोग र प्रदेश नीति तथा योजना आयोग छन्। यसको अतिरिक्त मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान पनि मुख्यमन्त्री कार्यालयअन्तर्गत छन्। प्रदेशको कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि ७ वटा निर्देशनालय, १७३ जिल्ला कार्यालयहरू र ११ वटा स्वास्थ्य कार्यालयहरू स्थापना गरिएका छन्। प्रदेश तहमा ताल प्राधिकरण, गण्डकी विश्वविद्यालय, गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान, प्रदेश खेलकुद परिषद्, प्रदेश विज्ञान तथा प्राविधिक प्रतिष्ठान, प्रदेश भाषा, साहित्य तथा कला प्रतिष्ठान आदि स्थापना भएका छन्। प्रदेश सरकारअन्तर्गत कुल ३,१७८ निजामती र ६,७४५ सुरक्षाकर्मीको दरबन्दी छ। स्थानीय तहमा कुल २,८०० निजामती र २२,३८५ विद्यायल शिक्षकको दरबन्दी छ। त्यस्तैगरी, संवैधानिक व्यवस्थाअनुसारको प्रदेश प्रमुखको कार्यालय र प्रदेशसभा कार्यालय पनि क्रियाशील छन्।

१.५ प्रदेशको सामाजिक, आर्थिक अवस्था

क) जनसंख्या

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार प्रदेशको कुल जनसंख्या २४,७९,७४५ छ। यसमध्ये पुरुष ११,८०,४६० र महिला १२,९९,२८५ छन्। बि. स. २०६८ देखि २०७८ सम्मको विगत दस वर्षमा ३.१६ प्रतिशतले जनसंख्या वृद्धि भएको छ। जस अनुसार वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर ०.३० प्रतिशत छ। यो प्रदेशको जनसंख्या वृद्धिदर अन्य सबै प्रदेशको वृद्धिदरभन्दा कम छ। प्रदेशमा लैंगिक अनुपात ९०.८५

छ। जुन सुदूरपश्चिम प्रदेशको बाहेक अन्य प्रदेशको तुलनामा कम हो। उक्त प्रारम्भिक नतिजाअनुसार प्रदेशमा घरपरिवारको संख्या ६,७८,१७६ छ। तसर्थ, घरपरिवारको औसत आकार ३.६६ जना छ। जुन समग्र नेपालको र अन्य सबै प्रदेशको घरपरिवारको औसत आकारभन्दा सानो हो।

प्रदेशका १६,२९,४५५ नागरिक सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्। जुन् प्रदेशको जनसंख्याको करिब दुई-तिहाइ (६५.७१ प्रतिशत) हुन्छ। बाँकी ८,५०,२९० जना (३४.२९ प्रतिशत) ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। प्रदेशमा जनघनत्व ११६ जना प्रतिवर्ग किलोमिटर छ। जुन कर्णाली प्रदेशबाहेक अन्य सबै प्रदेशको तुलनामा कम हो। प्रदेशका २,८७,४५० जना नागरिक विदेशमा बसोबास गर्छन्। जुन् प्रदेशको कुल जनसंख्याको १३.२५ प्रतिशत हो। जसमध्ये पुरुष २,३८,२३० र महिला ४९,२२० जना छन्। यो प्रदेशका बिदेशमा बस्ने नागरिकको हिस्सा नेपालको विदेशमा बसोबास गर्ने जनसंख्या (७.४३ प्रतिशत)को तुलनामा अधिक छ।

ख) शिक्षा

यो प्रदेश विक्रम सम्वत् २०७८ मा पूर्ण साक्षर प्रदेश घोषणा भएको छ। प्रदेश सरकारको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार प्रदेशको औसत साक्षरता ९६.५७ प्रतिशत छ। नेपाल बहुसूचक सर्भेक्षण २०७६ अनुसार यो प्रदेशको १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका नागरिकहरूको साक्षरता दर ९७.१ प्रतिशत छ। जुन् समग्र नेपालको (९०.२ प्रतिशत) भन्दा बढी हो। साथै अन्य सबै प्रदेशहरूको तुलनामा पनि बढी हो। यो प्रदेशका ९७.२ प्रतिशत पुरुष र ९७.१ प्रतिशत महिला साक्षर छन्। सङ्घीय शिक्षा विभागको शैक्षिक वर्ष २०७७/७८ को तथ्याङ्क (flash report) अनुसार यो प्रदेशमा कुल ४,३०९ विद्यालय छन्। यीमध्ये ३,७१८ सामुदायिक र ५९१ संस्थागत हुन्।

उक्त शैक्षिक तथ्याङ्क (flash report) अनुसार प्रदेशमा कुल ४,१९६ वटा बाल शिक्षण सिकाइ केन्द्र तथा पूर्वप्राथमिक विद्यालय छन्। तीमध्ये ३,६२८ सामुदायिक र ५२८ संस्थागत हुन्। औसत प्रतिकक्षा बालबालिका २४ जना पर्दछन्। जुन राष्ट्रिय लक्ष्य (२५ जना) को तुलनामा उत्तम हो। शैक्षिक वर्ष २०७७/७८ मा प्रदेशका ३-४ वर्षका बालबालिकामध्ये ९७.३ प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालयमा अध्ययनरत थिए। ४ वर्षका बालबालिकाहरूको खुद भर्नादर ७६.२ प्रतिशत छ जुन राष्ट्रिय दर र अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा बढी हो।

प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयमा कुल २२,३८५ जना शिक्षक कार्यरत छन्। आधारभूत तहको खुद भर्नादर ९७ प्रतिशत र माध्यमिक कक्षाको खुद भर्नादर ५३.५ प्रतिशत छ। दिगो विकास लक्ष्यमा सन् २०३० मा आधारभूत तहमा खुद भर्नादर ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा सन् २०२० मा ९७ प्रतिशत पुगेको छ। माध्यमिक तहमा खुद भर्नादर ८१ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा सन् २०२० मा ५२.२ प्रतिशत छ। त्यसैगरी कुल भर्नादर ९२ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा सन् २०२० मा ७५.४ प्रतिशत छ।

प्रदेशको आर्थिक सर्भेक्षण २०७९ अनुसार उच्च शिक्षातर्फ यस प्रदेशमा दुई वटा विश्वविद्यालय, १६ आंगिक क्याम्पस, ८३ सामुदायिक क्याम्पस र ५२ निजी क्याम्पस गरी जम्मा १५३ उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने शैक्षिक संस्था छन्। शैक्षिक वर्ष २०७८ मा यी शैक्षिक संस्थाहरूमा कुल ३७,६२५ विद्यार्थी अध्ययनरत थिए। ति मध्ये छात्र-१४,८९७ र छात्रा- २२,७२८ थिए। त्यस्तैगरी, जम्मा १०७ वटा प्राविधिक शिक्षण संस्थामा १,६४९ विद्यार्थी अध्ययनरत थिए। यीमध्ये छात्र-९१४ र छात्रा ७३५ थिए। स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयहरूमा ७३२, इन्जिनियरिङमा ४७१, कृषिमा ४०७ र होटल व्यवस्थापनमा ३९ विद्यार्थी अध्ययनरत थिए।

ग) स्वास्थ्य तथा पोषण

गण्डकी प्रदेश सरकारले नेपाल सरकार र स्थानीय तहको सहकार्यमा सबै नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच पुऱ्याउने र कुपोषण न्यूनीकरण गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार प्रदेशमा १९ सरकारी तथा ६९ निजी अस्पताललगायत कुल १,०७७ स्वास्थ्य संस्थाहरू सञ्चालनमा छन्। यी स्वास्थ्य संस्थाहरूमा कुल ३,१०५ शय्या उपलब्ध छन् भने ६,२१५ जनशक्ति कार्यरत छन्। २०७८ माघसम्ममा प्रदेशका १०,९४,४८५ जनाले कोभिडविरुद्धको पहिलो डोज र ११,५५,२५२ जनाले दोस्रो डोज लगाएका छन्। प्रदेशमा हाल कोभिड-१९ परीक्षणका लागि जम्मा ७ वटा (६ सरकारी र १ निजी) प्रयोगशाला छन्। जसको कुल दैनिक परीक्षण क्षमता १,७२६ छ। त्यसमध्ये, दैनिक सरकारीमा १,४२६ र निजीमा ३०० परीक्षण हुन सक्छ। कोभिडलगायत सरुवा रोग व्यवस्थापनको लागि प्रदेश सरकारले १०० शय्याको प्रदेश संक्रामक तथा सरुवा रोग अस्पतालको स्थापना गरी सञ्चालन गरेको छ।

नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६ अनुसार प्रदेशका २० देखि २४ वर्ष उमेरका १७.७ प्रतिशत महिलाहरू १८ वर्षमुनि गर्भवती भएका थिए। जुन समग्र नेपालको (१३.८ प्रतिशत) भन्दा बढी हो। यस प्रदेशका १५ देखि ४९ वर्षका ३५.६ प्रतिशत महिला वा उनका श्रीमान्ले मात्र परिवार नियोजनको साधन प्रयोग गर्छन्। जबकि समग्र नेपालका ४६.७ प्रतिशतले प्रयोग गर्छन्।

उक्त सर्वेक्षणको स्वास्थ्यसम्बन्धी तथ्याङ्क तालिका १, २ र ३ मा दिइएको छ। तालिका १ मा देखाएअनुसार सुर्तीको उपभोग गर्ने १५ देखि ४९ वर्षका महिला ६.२ प्रतिशत छन्। जून् राष्ट्रिय तथ्याङ्कको तुलनामा केही बढी हो। १५ देखि ४९ वर्षका ४९.४ प्रतिशत महिलाको आवश्यकता परिवार नियोजनको साधनले पूरा गरेको छ। जुन् नेपालको राष्ट्रिय औसतको तुलनामा कम हो। प्रदेशका प्रतिहजार ५८ जना युवती १५ देखि १९ वर्षमा गर्भवती हुन्छन्। जुन समग्र नेपालको (६३ जना) भन्दा कम हो। यस प्रदेशमा ५ वर्ष सम्मका बाल मृत्युदर प्रतिहजार जीवित जन्ममा ३० जना छ। जबकि, समग्र नेपालको २८ जना छ। प्रदेशमा नवजात शिशुको मृत्युदर १८(प्रति हजार जिवित जन्ममा) जना छ। जुन् समग्र नेपालको (१६ जना) राष्ट्रिय औसत भन्दा बढी हो।

तालिका १: महिला, पुरुष र बाल स्वास्थ्यसम्बन्धी तथ्याङ्क

क्षेत्र	१५-४९ उमेरमा सुर्तीको उपभोग		जन्मेको पहिलो महिनाभित्रमा मृत्युको सम्भावना	पाँच वर्ष नपुग्दै मृत्यु हुने सम्भावना	१५-१९ वर्षमा गर्भवती	१५-४९ वर्षका महिला परिवार नियोजनको साधनले आवश्यकता पूरा गरेका
	पुरुष %	महिला %	सम्भाव्यता	सम्भाव्यता	(प्रति हजार)	प्रतिशत
SDG सूचक नं	३.क.१	३.क.१	३.२.२	३.२.१	३.७.२	३.७.१
नेपाल	४५.२	६.१	१६	२८	६३	६१.९
गण्डकी	४०.२	६.२	१८	३०	५८	४९.४

स्रोतः नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६

तालिका २ मा देखाएअनुसार यस प्रदेशमा ९१.२ प्रतिशत महिलाहरुले मापदण्डअनुसार ४ पटक गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच गराउछन्। जुन् समग्र नेपालको (७७.८ प्रतिशत) भन्दा बढी हो। ८९.२ प्रतिशत महिलाहरुले स्वास्थ्य संस्थामा बच्चा जन्माउछन्। जबकि, नेपालमा ७७.२ प्रतिशतले मात्र स्वास्थ्य संस्थामा बच्चा जन्माउछन्। बच्चा जन्माउने १५ देखि ४९ वर्षका ८६.९ प्रतिशत महिलाले गर्भावस्थामा कम्तिमा एक पटक दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट स्वास्थ्य जाँच गराउँछन्। जुन समग्र नेपालको (८८.८ प्रतिशत) तुलनामा कमजोर अवस्था हो। त्यस्तैगरी, कम्तीमा ८ पटक जुनसुकै स्वास्थ्य सेवा प्रदायकबाट गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच गराउने सो उमेर समूहका महिला ३.७ प्रतिशत मात्र छन्। जबकि, नेपालमा ५.४ प्रतिशत महिलाले कम्तीमा ८ पटक जुनसुकै स्वास्थ्य सेवा प्रदायकबाट गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच गराउछन्।

तालिका २: प्रसूति स्वास्थ्य सेवाको उपयोगसम्बन्धी तथ्याङ्क

क्षेत्र	गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच गराउने १५-४९ वर्षका महिला %			दक्ष स्वास्थ्य कर्मीबाट प्रसूति गराउने १५-४९ वर्षका महिला %
	कम्तीमा एक पटक दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट	जुनसुकै सेवा प्रदायकबाट कम्तीमा ४ पटक	जुनसुकै सेवा प्रदायकबाट कम्तीमा ८ पटक	
SDG सूचक	३.८.१	३.८.१	३.८.१	३.१.२
नेपाल	८८.८	७७.८	५.४	७७.२
गण्डकी	८६.९	९१.२	३.७	८६.४

स्रोत: नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६

तालिका ३ मा देखाएअनुसार यस प्रदेशमा पुड्का र उचाइअनुसार तौल नभएका पाँच वर्षमुनिका बालबालिका समग्र नेपालको तुलनामा कम छन्। जुन उत्तम अवस्था हो। तर, उचाइको तुलनामा बढी तौल भएका पाँच वर्षमुनिका बालबालिका समग्र नेपालको तुलनामा केही बढी छन्। जन्मेको २३ महिनाभित्र र ३५ महिनाभित्र पूर्ण खोप लगाउने बालबालिका समग्र नेपालको तुलनामा बढी छन्।

तालिका ३: बाल स्वास्थ्यसम्बन्धी तथ्याङ्क

क्षेत्र	५ वर्षमुनिका बालबालिका						खोप लगाउने बालबालिका	
	पुड्का %		उचाइअनुसार तौल नभएका %		उचाइको तुलनामा बढी तौल भएका %		१२-२३ महिनामा %	२४-३५ महिनामा %
	सामान्य	अति	सामान्य	अति	सामान्य	अति		
SDG सूचक	२.२.१	२.२.१	२.२.२	२.२.२	२.२.२	२.२.२	३.ख.१	३.ख.१
नेपाल	३१.५	११.८	१२.०	२.९	२.६	१.०	७०.२	४०
गण्डकी	२२.६	६.४	८.०	१.८	३.०	२.०	८७.९	५७.४

स्रोतः नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६

२०७८ माघसम्ममा प्रदेशका सबै जिल्लाका कुल २,२०,८२२ परिवार तथा ती परिवारका कुल ६,४६,२५९ सदस्यले स्वास्थ्य बीमा गराएका छन्। प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार दिगो विकास लक्ष्यका केही सूचकहरू जस्तै घरबाट स्वास्थ्य संस्थामा पुग्न ३० मिनेट वा सोभन्दा कम समय लाग्ने घरपरिवारको प्रतिशत, उच्च रक्तचापको औषधि सेवन गरिरहेका १५ वर्ष र सोभन्दा माथिका महिला जनसंख्याको प्रतिशत भने राष्ट्रिय अवस्थाको तुलनामा पछाडि छ।

घ) सामाजिक सुरक्षा

दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख नतिजाहरूको प्राप्तिका लागि सामाजिक सुरक्षाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ। यस प्रदेशबाट २०७८ फागुनसम्ममा सामाजिक सुरक्षा कोषमा ६१४ रोजगारदाता आबद्ध भएका छन्। ती रोजगारदाताकहाँ कार्यरत ७,१३५ जना योगदानकर्ता सूचीकृत भएका छन्।

नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६ अनुसार यस प्रदेशका ४३.९ प्रतिशत घरपरिवारको कुनै न कुनै सदस्यले सामाजिक सुरक्षा सुविधा प्राप्त गरेका छन्। ४६.२ प्रतिशत घरपरिवारका १८ वर्षमुनिका बालबालिकाले कुनै न कुनै प्रकारको सामाजिक सुरक्षा सुविधा प्राप्त गरेका छन्। ५ देखि २४ वर्षका २०.५ प्रतिशत विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिका तथा

युवाहरूले विद्यालयसँग सम्बन्धित कुनै न कुनै सहयोग प्राप्त गरेका छन्। जुन् समग्र नेपालको र बागमती प्रदेशबाहेक अन्य प्रदेशको तुलनामा कम हो।

ङ) गरिबी निवारण

नेपाल सरकारले विगत दुई दशकदेखि गरिबी निवारणलाई विकास प्रयासको प्राथमिकतामा राखेर कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार प्रदेशमा हाल ११ प्रतिशत जनता निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि छन्। प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार २६.१ प्रतिशत मानवीय गरिबीको रेखामुनि छन्। त्यस्तैगरी, बहुआयामिक गरिवीको प्रतिवेदन २०२१ अनुसार प्रदेशको ९.६ प्रतिशत नागरिक बहुआयामिक गरिबीमा रहेका छन्। स्वास्थ्य, शिक्षा र जीवनस्तरलाई आधार मानी गरिएको बहुआयामिक गरिबीको मापनमा तालिका ४ मा दिएअनुसार करिव आधा (४९.८ प्रतिशत) जनसंख्या खाना पकाउने आधुनिक इन्धनबाट वञ्चित छन्। करिव ४६ प्रतिशत जनताको आधुनिक र सुविधायुक्त घर छैन।

तालिका ४: बहुआयामिक गरिबी मापनका सूचकहरू

क्षेत्र	स्वास्थ्य		शिक्षा		जीवनस्तर					
सूचक	बाल मृत्युदर	पोषण	विद्यालय हाजिरी	विद्यालय गएको वर्ष	विद्युत्	पानी	सरसफाइ	घर	खाना पकाउने इन्धन	सम्पत्ति
वञ्चित जनसंख्या %	१.४	११	१.८	१५.८	१	८.६	१७.७	४६	४९.८	१९

स्रोत: बहुआयामिक गरिबीको प्रतिवेदन २०२१

प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार प्रदेशको धनी र गरिबबीचको फासला जनाउने गिनी कोफ़िसियन्ट ०.३७ छ। आम्दानीको आधारमा माथिल्लो १० प्रतिशत र तल्लो ४० प्रतिशत जनसंख्याको कुल आम्दानीको अनुपात (PALMA Ratio) १.४१ छ।

च) लैंगिक समानता

मानव विकास प्रतिवेदन २०२० अनुसार यस प्रदेशको लैंगिक विकास सूचकांक ०.८९६ छ। जुन् समग्र नेपालको (०.८८६) भन्दा उत्तम तर मधेस प्रदेशबाहेक अन्य प्रदेशको तुलनामा कमजोर हो। लैंगिक असमानता सूचकांक ०.४६ छ। जुन समग्र नेपालको (०.४७९) भन्दा उत्तम हो। प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार १५ देखि ४९ वर्षका महिलाको ४.९ प्रतिशतले यौन हिंसाको अनुभव गरेका छन् भने १६.९ प्रतिशत महिलाले जीवनभर शारीरिक र यौन हिंसाको सामना गरेका छन्।

प्रदेशमा आफ्नो नाममा घर र जग्गा दुवै हुने महिलाहरू १२.३ प्रतिशत र जग्गा मात्र हुने महिलाहरू ८.९ प्रतिशत छन्। मानव विकास प्रतिवेदन २०२० अनुसार यस प्रदेशमा ५ वर्ष माथिका ८३.५४ प्रतिशत पुरुष साक्षर छन् भने महिला ६७.७२ प्रतिशत मात्र साक्षर छन्। नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०७६ अनुसार कक्षा १ देखि ५ सम्म छात्राको विद्यालयमा उपस्थिति दर छात्रको भन्दा कम (०.९६) छ। तर कक्षा ६ देखि ८ र कक्षा ९ देखि १२ मा भने बढी (क्रमशः १.१२ र १.०२) छ। विश्वविद्यालय तहको शिक्षामा पनि महिलाको सहभागिता बढ्दै गएको छ तथापि प्राविधिक शिक्षामा अझै पनि छात्राको संख्या न्यून छ।[1]

नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६ अनुसार यस प्रदेशका विवाहित १५ देखि १९ वर्षका १८.५ प्रतिशत युवतीको पतिको उमेर उनीहरूको भन्दा १० वर्ष वा सो भन्दा बढी छ। जुन तथ्याङ्क समग्र नेपालको (९.६ प्रतिशत) र अन्य सबै प्रदेशको तुलनामा बढी हो। त्यस्तैगरी, २० देखि २४ वर्षका ८.६ प्रतिशत विवाहित महिलाको पतिको उमेर उनिहरूको भन्दा १० वर्ष वा सो भन्दा बढी छ। यस प्रदेशका १५ देखि ४९ वर्षका २०.८ प्रतिशत पुरुष र २८ प्रतिशत महिला पत्नीले गल्ती गरेमा पतिले पत्नीलाई कुट्नुलाई सामान्य मान्दछन्। प्रदेशका पुरुषको तुलनामा बढी र झन्डै एक-तिहाइ महिलाले महिला हिंसालाई सामान्य मान्नु गम्भीर अवस्था हो।

छ) खाद्य सुरक्षा

प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार प्रदेशमा प्रतिव्यक्ति खाद्यान्न उत्पादन २४३ किलोग्राम, दूध उत्पादन ६४ लिटर, मासु ११ किलोग्राम

[1] प्रदेश आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८

हुन्छ। प्रदेशमा चामल तथा दालबाहेक अन्य खाद्यबाली बचत हुन्छ। त्यस्तै स्याउ तथा प्याजबाहेक अन्य फलफूल तथा तरकारी पनि बचत हुने गरेको छ। तर यिनीहरूको वितरणमा भएको असमानताको स्वाभाविक कारण खाद्य सुरक्षा चुनौतीपूर्ण छ। विश्व खाद्य कार्यक्रमको सन् २०२२ को जुन महिनाको बजार अनुगमन प्रतिवेदनमा जनाएअनुसार यस प्रदेशमा खाद्य वस्तुको अभाव न्यून छ।

ज) खानेपानी तथा सरसफाइ

प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार ९३.७५ प्रतिशत घरपरिवारमा आधारभूत खानेपानीको पहुँच पुगेको छ। प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले आधारभूत खानेपानीको पहुँच प्रदेशका सबै घरपरिवारमा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। हालसम्म २० प्रतिशत घरपरिवारमा उच्च मध्यम स्तरको खानेपानी सुविधा पुगेको छ भने प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले ५० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। एक घर एक धारा कार्यक्रमअन्तर्गत मात्र ९३,००० नयाँधारा जडान भएका छन्।

यस प्रदेशको ८१.४ प्रतिशत जनताले आधुनिक शौचालय प्रयोग गर्छन्। प्रदेशका सबै जिल्ला खुल्ला दिसामुक्त जिल्ला घोषणा भइसकेका छन्। तर नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण २०७६ अनुसार यस प्रदेशका ८५.१ प्रतिशत जनसंख्याको खानेपानीको स्रोत E. coli bacteria बाट संक्रमित पाइएको छ। जुन् अन्य सबै प्रदेशको तुलनामा बढी हो। ८२.९ प्रतिशत घरपरिवारको खानेपानीमा उक्त bacteria पाइएको छ। जबकि, समग्र नेपालको ७५.३ प्रतिशत घरपरिवारको खानेपानीको स्रोत ई. कोली bacteria बाट संक्रमित छ।

झ) कृषि तथा पशुपालन

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको प्रादेशिक लेखा तथ्याङ्कअनुसार यस प्रदेशको आ.व. २०७८/७९ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २६.८ प्रतिशत छ। जुन् अन्य क्षेत्रको तुलनामा बढी हो। प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार प्रदेशका ७२ प्रतिशत घरधुरी कुनै न कुनै रूपमा कृषिमा आबद्ध छन्। प्रदेशको कुल ४ लाख ८७ हजार हेक्टर अर्थात् २२.२ प्रतिशत जमिन खेतीयोग्य छ। जसमध्ये ७६ प्रतिशतमा मात्र खेती गरिएको छ। खेती गरिएको जमिनमध्ये ३६.१ प्रतिशतमा मात्र सिँचाइ सुविधा पुगेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल ३ लाख ७२ हजार हेक्टर जमिनमा खाद्य बाली लगाइएको थियो र ९ लाख २१ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएको थियो। त्यस्तै गरी दलहन बाली १६ हजार हेक्टरमा १५ हजार मेट्रिक टन, तरकारी ५ हजार हेक्टरमा ७० हजार मेट्रिक टन र फलफूल ९ हजार हेक्टरमा ८२ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएको थियो।

पशुपालनतर्फ यस प्रदेशमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा १ लाख ७४ हजार मेट्रिक टन दूध, १,६७,००० अन्डा, ३१ हजार मेट्रिक टन मासु र ३१ हजार किलोग्राम ऊन उत्पादन भएको तथ्याङ्क छ।

ञ) ऊर्जा

नेपालको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार यस प्रदेशका ९५.६८ प्रतिशत जनसंख्यामा विद्युत् सेवाको पहुँच पुगेको छ। प्रदेशको २०७८ फागुन मसान्तसम्मको विद्युत् उत्पादन क्षमता ५६५ मेगावाट छ। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार ८५ स्थानीय तहमध्ये दुई वटा गाउँपालिकामा हालसम्म विद्युत् सेवाको पहुँच छैन। यस प्रदेशमा ४१ जलविद्युत् आयोजना छन्। प्रदेश सरकारले आफ्नो पञ्चवर्षीय योजनामा ऊर्जा क्षेत्रलाई आर्थिक समृद्धिको मुख्य संवाहक मानेको छ। हाल प्रदेशमा साना-ठूला गरी कुल ४० जलविद्युत आयोजनाहरू निर्माणाधीन छन्। जसको कुल जडित क्षमता ८६९.३६ मेगावाट छ। प्रदेशमा खरिद सम्झौता भइसकेका तर वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन भइनसकेका कुल जडित क्षमता ६७७.१ मेगावाट भएका ३४ आयोजनाहरू छन्। कुल जडित क्षमता ९५९.१७ मेगावाट रहेका १४ आयोजनाहरूले उत्पादन अनुमति लिएका छन्। कुल जडित क्षमता ८.५ मेगावाट रहेका ४०१ लघु जलविद्युत् आयोजना सञ्चालनमा छन्।

प्रदेशमा विद्युत् नपुगेको क्षेत्रमा सौर्य ऊर्जाको प्रयोग भएको छ। जसको प्रयोगबाट करिब ५३ हजार घरपरिवार लाभान्वित भएका छन्।

ट) सडक

गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार प्रदेशमा हाल कालोपत्रे, ग्राभेल र कच्ची गरी जम्मा १,३०० किलोमिटर सडक निर्माण भइसकेको छ। जसमध्ये ५३० किलोमिटर कालोपत्र भएको राष्ट्रिय राजमार्ग पर्दछ। त्यस्तैगरि, ३२ किलोमिटर निर्माणाधीन

छ। नेपालको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार यस प्रदेशमा ११,५७० कि.मि. स्थानीय र प्रादेशिक सडक सन्जाल छ। जसमध्ये, ६८० कि.मि. कालोपत्रे, १,२५८ कि.मि. ग्राभेल र ९,६३२ कि.मि. धुले/कच्ची सडक छ।

ठ) औद्योगिकीकरण

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको प्रादेशिक लेखा तथ्याङ्कअनुसार आ.ब. २०७८/७९ मा यस प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान १७.६ प्रतिशत छ। आर्थिक गणना २०७५ अनुसार यस प्रदेशमा १०,९२८ उद्योग दर्ता भएका थिए। प्रदेशको आर्थिक, सामाजिक अवस्थाको विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार प्रदेशमा सञ्चालित उद्योगको कुल पुँजी रु. ४ खर्ब ४९ अर्ब छ। यिनीहरुमा ३९,९५५ जनालाई रोजगारी उपलब्ध गराउने प्रस्ताव छ। नेपालको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार प्रदेशमा २०७८ फाल्गुनसम्ममा साना (३७७), मझौला (२९) र ठूला (४६) गरी कुल ४५२ उद्योगमा विदेशी लगानीको स्वीकृत भएको छ। प्रदेशमा ५९,९८० लघु, घरेलु र साना उद्योगहरू दर्ता भएका छन्। यी उद्योगमा २९५,६१० जनाले रोजगारी पाउने प्रस्ताव गरिएको छ।

ड) वित्तीय क्षेत्र

प्रदेशको आर्थिक तथा सामाजिक विश्लेषण प्रतिवेदन २०७८ अनुसार प्रदेशका सबै स्थानीय तहमा बैंकको पहुँच छ। हाल बैंक तथा वित्तीय संस्थाका १,४५१ शाखा सञ्चालनमा छन्। जसअनुसार औसत प्रतिशाखा ३,०३१ जनालाई सेवा प्रवाह भइरहेको छ। प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९ अनुसार प्रदेशको आ.ब. २०७८/७९ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वित्तीय तथा बीमा क्षेत्रको योगदान ६.६ प्रतिशत छ। प्रदेशमा सञ्चालित बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट २०७८ चैत्रसम्ममा रु. १ खर्ब २८ अर्ब ९३ करोड निक्षेप सङ्कलन भएको थियो। यी बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट सोही अवधिमा रु. ३ खर्ब ४५ अर्ब ५२ करोड कर्जा लगानी भएको थियो। बचतको झन्डै २.७ गुणा कर्जा उपभोग देखिन्छ। यस्तो कर्जा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी भएको खण्डमा द्रुत गतिमा आर्थिक विकास हुन सक्छ। तर उक्त कर्जाको ठूलो हिस्सा (२७.६ प्रतिशत) उपभोग्य कर्जा, १७.९ प्रतिशत थोक तथा खुद्रा बिक्रेतालाई र १७.७ प्रतिशत अन्य कर्जाको रूपमा वितरण भएको छ। प्रदेशको आर्थिक विकासको आधार मानिएको कृषि र पर्यटन क्षेत्रलाई क्रमशः ८.३ प्रतिशत

र ५.८ प्रतिशत मात्र कर्जा प्रवाह भएको छ। उक्त तथ्याङ्कले यस प्रदेशमा उत्पादनबाट मूल्य अभिवृद्धि हुनुको सट्टा उपभोगमा अधिक स्रोत खर्च भएको देखिन्छ।

प्रदेशका नागरिकहरूमा बैंकिङ सेवाको पहुँच हेर्दा प्रदेशका बैंक तथा वित्तीय संस्थामा यस प्रदेशको कुल जनसंख्याभन्दा बढी ३०,५६,४५७ वटा बचत खाता सक्रिय सञ्चालनमा छन्। जसअनुसार प्रतिव्यक्ति औसत १.२ वटा बचत खाता पर्दछन्। त्यस्तैगरी, ६,७९,३८६ वटा डेबिट कार्ड सक्रिय रूपमा प्रयोग भइरहेका छन्। सक्रिय इन्टरनेट बैंकिंग प्रयोगकर्ता १,२३,००७ छन्। सक्रिय मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ता १५,२४,७५४ छन्। जुन् प्रदेशको कुल जनसंख्याको ६१.४९ प्रतिशत हुन आउँछ।

बीमातर्फ यस प्रदेशमा विभिन्न बीमा कम्पनीका जम्मा ३६८ वटा शाखा सञ्चालनमा छन्। जसमध्ये जीवन बीमा कम्पनीका २३१ र निर्जीवन बीमा कम्पनीका १३७ शाखा छन्।

ढ) समग्र प्रदेशको अर्थतन्त्र

नेपालको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस प्रदेशको योगदान ८.९ प्रतिशत छ। जुन् प्रदेशगत रूपमा पाँचौं स्थानमा पर्दछ। प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बागमती प्रदेश पछि दोस्रो स्थानमा अर्थात् १,४३७ अमेरिकी डलर छ। प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन समग्र नेपालको (१,३७२ अमेरिकी डलर) भन्दा बढी छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ३.७३ प्रतिशतले आर्थिक वृद्धि भएको थियो। जुन अन्य सबै प्रदेशको तुलनामा कम हो। तर आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा भने ६.१७ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ। जुन् बागमती प्रदेशबाहेक अन्य सबै प्रदेशको तुलानामा बढी हो। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको सबैभन्दा बढी (५५.६ प्रतिशत) योगदान छ भने दोस्रोमा कृषि क्षेत्रको (२६.८ प्रतिशत) र सबैभन्दा कम उद्योग क्षेत्रको योगदान (१७.६ प्रतिशत) छ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा यस प्रदेशमा प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६.७३ प्रतिशत सार्वजनिक खर्च भएको थियो भने प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.५६ प्रतिशत मात्र राजस्व सङ्कलन भएको थियो। उक्त तथ्याङ्कले प्रदेशको सार्वजनिक खर्च अधिकतम अनुदानमा आधारित रहेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सार्वजनिक क्षेत्रमा गर्नुपर्ने लगानी पुऱ्याउनु चुनौतीपूर्ण छ।

१.६ योजनाबद्ध विकासका प्रयासहरू

(क) आवधिक विकास योजना

गण्डकी प्रदेशले प्रथम आवधिक विकास योजनाको रूपमा वि.सं. २०७७ सालमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१ सम्मका लागि प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तयार गरेको छ। यो योजनाले "समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक" भन्ने दीर्घकालीन सोच लिएको छ। साथै, उच्च उत्पादन, मर्यादित जीवन, समावेशी, सभ्य, न्यायपूर्ण र सुशासनयुक्त आधुनिक समाज भएको प्रदेश बनाउने लक्ष्य लिएको छ। उक्त आवधिक योजनामा देहायअनुसारका गण्डकी प्रदेश विकासका महत्त्वपूर्ण संवाहक र सहयोगी अवस्थाहरू पहिचान गरिएको छ।

प्रदेश समृद्धिका सात संवाहक र पाँच सहयोगीहरू

गण्डकी प्रदेशको समृद्धिको लागि मुख्य सात संवाहकहरू जस्तै पर्यटन, ऊर्जा, कृषि, उद्योग, पूर्वाधार, मानव संसाधन र सुशासन र पाँच मुख्य सहयोगी जस्तै प्राकृतिक सौन्दर्य, जैविक विविधता, सामाजिक विविधताबीच एकता, साँस्कृतिक सम्पन्नता, सहअस्तित्व, पहिचान र जनसांख्यिक लाभ पहिचान गरेको छ।

क. समृद्धिका मुख्य संवाहक (Key drivers of prosperity):

१. **पर्यटनः** साहसिक, धार्मिक, स्प्रिचुयल र साँस्कृतिक पर्यटन प्रवर्द्धन गर्दै स्थानीय उत्पादनसँग अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (Forward and backward linkage) भएको गुणस्तरीय पर्यटन सेवाको सुदृढीकरण र विस्तार गरी रोजगारी सृजना, गरिबी निवारण र प्रदेश अर्थतन्त्रको आधारशिला तयार गर्ने।

२. **ऊर्जाः** जलविद्युत् तथा नवीकरणीय (सौर्य, वायु र जैविक) ऊर्जाको उच्च उत्पादन, उपभोग र निकासी गरी औद्योगिकीकरणको विस्तार र पेट्रोलियम पदार्थको आयातमा कमी ल्याउँदै आत्मनिर्भर र हरित अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने।

३. **कृषिः** उच्च उत्पादन दिने जैविक (अर्गानिक) कृषि प्रणालीको प्रवर्द्धन, यान्त्रिकीकरण, व्यवसायीकरण र बजारीकरणमार्फत उच्च उत्पादन र उत्पादकत्व प्राप्त गरी आयतनको आर्थिक लाभ (Economy of Scale) लिने।

४. **उद्योगः** उद्यमशीलताको विकास, मझौला र ठूला उद्योगहरूको स्थापना र औपचारिक क्षेत्रको विस्तारमार्फत उपभोग्य वस्तु, निर्माण सामग्री, कृषि प्रशोधन र खनिजजन्य उद्योगहरूलाई चाहिने कच्चा पदार्थको आपूर्ति प्रदेशभित्रबाट व्यवस्था गरी प्रदेश

अर्थतन्त्रमा उद्योग क्षेत्रको अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (Forward and backward linkage) विकास गरी रोजगारीको विस्तार, आयात प्रतिस्थापन, राजस्वको वृद्धि र समग्रमा प्रदेश अर्थतन्त्रको आकार र आयतन बढाउने।

५. **भैतिक पूर्वाधारः** उत्पादनमुखी र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणमा सघाउने गुणस्तरीय भौतिक पूर्वाधारको विस्तार र सञ्जालीकरण गरी प्रदेश अर्थतन्त्रमा उत्पादन क्षेत्रको लागत घटाउने र प्रदेशमा उत्पादित वस्तुको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाई बजार अर्थतन्त्रको विस्तार गर्ने।

६. **मानव संसाधन विकास (Human Resources Development):** उच्च उत्पादन र उत्पादकत्व प्राप्त गर्न चाहिने प्राविधिक सीप र ज्ञान भएको स्वस्थ मानव संसाधन विकासमार्फत नयाँ प्रविधिको अन्वेषण गरी उत्पादन प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्दै प्रभावकारी रूपमा उच्च उत्पादन र उत्पादकत्व प्राप्त गर्न सघाउने।

७. **सुशासनः** राज्य संयन्त्रका सबै अङ्गमा विद्युतीय सुशासनको अभ्यासले कार्य क्षमता वृद्धि गर्दै भ्रष्टाचार निवारणमा सहयोग पुऱ्याई उच्च प्रतिफल प्राप्त गर्न सघाउने।

रेखाचित्र १ः गण्डकी प्रदेश समृद्धिका संवाहक र सहयोगी

ख. समृद्धिका मुख्य सहयोगीहरू (Key enablers of prosperity)

१. **प्राकृतिक सौन्दर्यः** गण्डकी प्रदेशको तराईदेखि हिमालसम्मको मनोरम भूधरातल, ताल तलैया, पदमार्ग, नदी निर्मित गहिरा गल्छी आदि जस्ता प्राकृतिक सौन्दर्यताले पर्यटक आकर्षण बढ्ने र पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने आय वृद्धि भई प्रदेश समृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउँछ।

२. **जैविक विविधताः** गण्डकी प्रदेशको करिब ४६ प्रतिशत भूभाग चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र, अन्नपूर्ण र मनास्लु संरक्षण क्षेत्र, पञ्चासे संरक्षित वन, फेवातालको पश्चिममा रहेको विश्व जैविक विविधता बगैंचा (पार्क) र ढोरपाटन सिकार आरक्षभित्र पर्दछ। प्रदेशका यी निकुञ्ज तथा संरक्षण क्षेत्रभित्र विशाल जैविक विविधताको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुँदै आएको छ। जैविक विविधताले प्रदेशमा पर्यावरणीय सन्तुलन र विदेशी पर्यटकहरू आकर्षण गरी प्रदेशमा समृद्धि हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

३. **सामाजिक विविधताबीच एकताः** गण्डकी प्रदेशमा ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, गुरुङ, थारु, तामाङ, नेवार, कामी, सार्की, दमाई/ढोली, मुसलमान, यादव, राई, ठकुरी, लिम्बू, थकाली, लेप्चा र अन्य गरी २२ भन्दा बढी जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन्। यी विभिन्न सामाजिक समूहबीच रहनसहनमा विविधता भए तापनि आर्थिक विकास र पूर्वाधार निर्माणमा विविधताबीच अनुपम एकता छ जुन प्रदेश समृद्धिको महत्त्वपूर्ण सहयोगी क्षेत्र हो।

४. **साँस्कृतिक सम्पन्नता, सहअस्तित्व र पहिचानः** कला र संस्कृति खासगरी लोकभाकामा दोहोरी गीतको उदगम् स्थल रहेको, गुरुङ, मगर, थकाली र थारु संस्कृति सामाजिक पहिचानको आदर्श नमुनाको रूपमा रहेकाले सामाजिक एवम् सांस्कृतिक सम्पन्नता, सहअस्तित्व र पहिचानसमेत पर्यटक आकर्षणका स्रोत र प्रदेश समृद्धिका महत्त्वपूर्ण सहयोगी क्षेत्र हो।

५. **जनसांख्यिक लाभः** राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को परिणामअनुसार गण्डकी प्रदेशमा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्या कुल जनसंख्याको ५७ प्रतिशत छ। यो उमेर समूहलाई विशेष योजनाका साथ विदेश जान वा पलायन हुनबाट रोक्दै उत्पादनमूलक क्षेत्रमा योजनाबद्ध रूपमा परिचालन गरी आर्थिक र सामाजिक विकासमा चाँडै फड्को मार्ने सुवर्ण अवसर रहेको हुँदा प्रदेश समृद्धिको एक महत्त्वपूर्ण सहयोगी क्षेत्र हो।

ग. गण्डकी प्रदेशका विकास अक्ष (Growth Axis of Gandaki province)

प्रदेशको सन्तुलित र समावेशी विकासमा जोड दिंदै यस प्रदेशले आफ्नो प्रथम आवधिक योजनामा निर्माणाधीन लोकमार्ग पछ्याउँदै उत्तर-दक्षिण र पूर्व-पश्चिम हुँदै देहायअनुसार विकासका आठ वटा अक्ष (Axis) पहिचान गरेको छ।

१. मुग्लिन-दमौली-पोखरा-कुश्मा-बाग्लुङ-बुर्तिवाङ विकास अक्ष
२. पोखरा-पुतलीबजार-वालिङ-गल्याङ-चापाकोट विकास अक्ष
३. कोराला-जोमसोम-बेनी-कुश्मा-पोखरा-भिमाद-दुम्कीबास-त्रिवेणी विकास अक्ष
४. अरमादी-सेतीबेनी-रुद्रबेनी-मिर्मी-गल्याङ-चापाकोट-देउघाट-गैंडाकोट-कावासोती सांस्कृतिक विकास अक्ष
५. डुम्रे-बेसीसहर-धारापानी-रुइलाभन्ज्याङ विकास अक्ष
६. बेनीघाट-आरुघाट-सिर्दीबास-सामागाउँ-रुइलाभन्ज्याङ विकास अक्ष
७. पोखरा चक्रपथ विकास अक्ष
८. पोखरा महानगर वरिपरिका पुतलीबजार, कुश्मा, मादी, मध्यनेपाल र शुक्लागण्डकी जस्ता साना सहरहरू स्याटेलाइट सहरको रूपमा विकास गर्ने दोस्रो चक्रपथ विकास अक्ष।

यसका अतिरिक्त पोखरा, भैरहवा र निजगढ (प्रस्तावित) अन्तराष्ट्रिय विमानस्थलहरू राष्ट्रिय लोकमार्गहरूबाट गण्डकी प्रदेशसंग जोडिएका छन्। जसले यिनीहरूबीचको प्रदेशको व्यावसायिक आर्थिक गतिविधि बढ्न गई बृहत्तर आर्थिक क्षेत्र निर्माणमा सघाउ पुग्ने हुन्छ।

(ख) अल्पकालीन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य

प्रदेशको आवधिक योजनाले आ.व. २०७६/७७ देखि २०८०/८१ सम्मलाई अल्पकालीन, २०८७/८८ सम्मलाई मध्यमकालीन र वि.सं. २१०० सम्मलाई दीर्घकालीन योजना अवधिको रूपमा लिई सोहीअनुसारका लक्ष्य निर्धारण गरेको छ। उक्त लक्ष्यलाई तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ। जसअनुसार, आर्थिक वृद्धि दर आ.व. २०८०/८१ मा १०.२ प्रतिशत, २०८७/८८ मा १०.५ प्रतिशत र २१०० मा ११ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य छ। सो अवस्थामा प्रतिव्यक्ति कुल आय १,०४३ अमेरिकी डलरबाट बि.स. २०८१ मा १,९५६, बि.स. २०८७ मा ३,७२१ र बि.स. २१०० मा १५,७२९ अमेरिकी डलर पुग्ने अनुमान छ। त्यस्तैगरी धेरै आम्दानी हुने माथिल्लो १० प्रतिशत र सबैभन्दा न्यून आम्दानी हुने तल्लो ४० प्रतिशतको अनुपात (Palma Ratio) १.४ बाट घटाई बि.स.

२०८१ मा नै १.० पुऱ्याउने र त्यसलाई दीर्घकालसम्म कायम राख्ने लक्ष्य छ। सम्पत्तिमा आधारित गिनी गुणक (Gini Coefficient) ०.३७ बाट घटाई ०.३ पुऱ्याउने लक्ष्य छ। साथै, आधार वर्षमा रहेको अपेक्षित आयु ७१.७ वर्षबाट ८२ वर्ष पुऱ्याउने, १५ वर्ष माथिको साक्षरता ९९.५ प्रतिशत पुऱ्याउने, बेरोजगारी दर ९ प्रतिशतबाट १ प्रतिशत मा घटाउने, ९९ प्रतिशत घरपरिवारको ३० मिनेटको दूरीमा यातायातको पहुँच पुऱ्याउने र शतप्रतिशत घरपरिवारमा विद्युत् सेवा र आधारभूत खानेपानी तथा इन्टरनेट सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ।

(ग) क्षेत्रगत रणनीतिक योजना

प्रदेशको आवधिक योजना निर्माणको प्रक्रियामा क्षेत्रगत रणनीतिक योजनाहरूसमेत बनेका छन्। प्रदेशको आवधिक योजनामा ६ वटा विषयगत क्षेत्र समावेश भएका छन्। प्रदेशले आर्थिक विकासको विषय क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। उक्त योजनामा समावेश भएअनुसार प्रदेश समृद्धिका विभिन्न क्षेत्रमध्ये पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकताको सूचीमा पहिलो स्थानमा राखिएको छ साथै ऊर्जा, कृषि र उद्योगलाई क्रमशः दोस्रो, तेस्रो र चौथो प्राथमिकता क्रममा राखेको छ। यसैगरी प्रदेश विकास योजनामा सामाजिक, भौतिक पूर्वाधार, सुशासन र लोकतन्त्र, अन्तरसम्बन्धित विषय र तथ्याङ्क प्रणाली, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विषयक्षेत्र समावेश छन्।

(घ) प्रदेश गौरवका आयोजना

प्रदेशले आफ्नो आवधिक योजनामा प्रदेश सरकारको आफ्नै बजेटबाट कार्यान्वयन गर्न देहायअनुसारका १३ वटा आयोजनाहरूलाई प्रदेश गौरवका आयोजनाको रूपमा प्रस्ताव गरेको छ।

१. प्रदेश सदरमुकामदेखि स्थानीय तहका केन्द्र जोड्ने सडकहरू निर्माण,
२. एकीकृत प्रदेश प्रशासनिक केन्द्र निर्माण,
३. मुख्यमन्त्री वातावरणमैत्री नमुना कृषि गाउँ आयोजना,
४. गण्डकी गाई फार्म तथा दुग्ध विकास आयोजना,
५. स्याउमा आत्मनिर्भर हुने आयोजना,
६. घरबास (होमस्टे) विस्तार र सुदृढीकरण आयोजना,

७. नवलपुरको लोकाहा खोलामा प्रदेशस्तरीय औद्योगिक क्षेत्र निर्माण,
८. गण्डकी विश्वविद्यालय स्थापना र सञ्चालन,
९. गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना र सञ्चालन,
१०. प्रदेश क्रिकेट मैदान निर्माण,
११. सूचना प्रविधि पार्क निर्माण,
१२. प्रदेश प्रहरी तालिम केन्द्रको निर्माण र
१३. ई-गभर्नेन्स आयोजना।

त्यस्तैगरी, नेपाल सरकारसँग स्रोत माग गरी कार्यान्वयन गर्ने ५ वटा र निजी क्षेत्रले निर्माण गर्ने गरी प्रस्ताव गरिएका तीन वटा आयोजनाहरू गरी जम्मा २१ आयोजना प्रस्ताव गरिएका छन्। यस प्रदेशमा नेपाल सरकारको पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनामा समावेश भएका दुई वटा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना पनि छन्।

(ङ) मध्यमकालीन खर्च संरचना

प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना कार्यान्वयनमा आवधिक योजना र वार्षिक बजेटबीच तादात्म्यता ल्याउन पाँचौ संस्करणको रूपमा आ.व. २०७९/८० देखि २०८१/८२ सम्मको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार भएको छ। यो खर्च संरचनामा पहिलोपटक दिगो विकास लक्ष्यका सूचकअनुसार साङ्केतीकरण गरिएको छ। जस अनुसार आगामी तीन आ.व. को अवधिमा कुल रु. १ खर्ब १२ अर्ब ८ करोड ६५ लाख खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। उक्त खर्चमध्ये चालु खर्च करिब ३१.६८ प्रतिशत, पुँजीगत खर्च ५८.९८ प्रतिशत, अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणका लागि ६.७० प्रतिशत र वित्त व्यवस्थाका लागि २.६४ प्रतिशत विनियोजन हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। उक्त प्रक्षेपित खर्चमध्ये दिगो विकास लक्ष्यका आधारमा १५ वटा लक्ष्य प्राप्त गर्न करिब ९७ प्रतिशत खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। जसमध्ये लक्ष्य ९ सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी करिब २१ प्रतिशत, त्यसपछि लक्ष्य ४ सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा करिब १२ प्रतिशत र लक्ष्य ३ सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा ८.८० प्रतिशत खर्चको प्रक्षेपण गरिएको छ भने लक्ष्य १७ सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा खर्च प्रक्षेपण गरिएको छैन। प्रत्येक आ.व. मा उक्त दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा बजेट विनियोजन र खर्च भएको सुनिश्चितता गर्न दिगो विकास लक्ष्यको बजेट साङ्केतीकरण आवश्यक छ।

(च) आयोजना बैंक

प्रदेश सरकारले आफ्नो पञ्चवर्षीय योजनामा प्रदेश गौरवका २३ आयोजनाहरूको सूचीकरण गरेको छ। यीमध्ये रूपान्तरणकारी आयोजनाको रूपमा देहायका ६ वटा आयोजनाहरूको विस्तृत विवरण छुट्टै अध्यायमा समावेश गरेको छ। प्रदेशले नेपाल सरकारसँग सहकार्य गर्ने गरी यी आयोजनाहरूको छनौट गरेको छ।

१. फेवातालको संरक्षण र सौन्दर्यकरण आयोजना,

२. पोखरा-डेडगाउँ-दुम्कीबास-त्रिवेणी सडक,

३. ८२८ मेगावाट क्षमताको उत्तरगंगा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजना,

४. कास्की र तनहुँको बीचमा पर्ने तल्लो पुडिटारमा प्रदेशस्तरको औद्योगिक क्षेत्र स्थापना,

५. मुटु, मृगौला तथा क्यान्सरको विशिष्टीकृत अस्पतालको स्थापना र सञ्चालन, र

६. शुक्लागण्डकी प्रदेशस्तरीय औद्योगिक क्षेत्र निर्माण रहेका छन्।

उक्तबाहेक व्यवस्थित रूपमा प्रदेशमा सञ्चालन हुने आयोजना बैंक तयार भएको छैन।

१.७ प्रदेश सरकारका मुख्य उपलब्धिहरू

(क) बजेट कार्यान्वयन

यस प्रदेशमा आ.व. २०७४/७५ मा कुल विनियोजित बजेटको २३.७ प्रतिशतमात्र खर्च भएकोमा आ.व. २०७६/७७ मा ७३.५४ प्रतिशत पुगेको छ। आ.व. २०७८/७९ को पहिलो ९ महिनामा कुल बजेटको ३२.२ प्रतिशत खर्च भएको छ। त्यस्तै गरी अघिल्ला वर्षहरूको तुलनामा पुँजीगत खर्चको रकम पनि वृद्धि हुँदै गएको छ।

(ख) आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रका उपलब्धि

गण्डकी प्रदेश सरकारले हाँसिल गरेका विभिन्न आर्थिक तथा सामाजिक लक्ष्यहरूको उपलब्धि तालिका ५ मा दिइएको छ। जसअनुसार आ.व. २०७५/७६ मा प्रदेशका नागरिकहरूको प्रतिव्यक्ति आय १,०४३ अमेरिकी डलर रहेकोमा आ.व. २०७८/७९ मा १,४३७ अमेरिकी डलर पुगेको छ। जन्मँदाको अपेक्षित आयु ७१.३ वर्षबाट बढेर ७३.२७ वर्ष पुगेको छ। ८२.५ प्रतिशत जनसंख्यामा मात्र विद्युत् सेवाको पहुँच पुगेकोमा ९५.६८ प्रतिशत पुगेको छ। आधारभूत खानेपानी पुगेको जनसंख्या ८२.५ प्रतिशतबाट ९३.७५ प्रतिशत पुगेको छ। जलविद्युत् उत्पादन ४४८.५ मेगावाटबाट बढी ५६५ मेगावाट पुगेको छ। निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १४.९१ प्रतिशतबाट

११ प्रतिशतमा झरेको छ। बहुआयामिक गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १४.२ प्रतिशतबाट ९.६ प्रतिशतमा झरेको छ। कम तौल भएका पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको प्रतिशत २९ बाट २२.९ मा झरेको छ। १५ वर्ष माथिका नागरिकहरूको साक्षरता दर ५५.६ प्रतिशतबाट ९६.५७ प्रतिशत पुगेको छ। मानव विकास सूचकांक ०.५९ बाट वृद्धि भई ०.६१८ पुगेको छ।

तालिका ५: प्रदेश सरकारका उपलब्धिहरू

क्र.सं.	समृद्धिका सूचक	एकाइ	आधार वर्ष २०७५/२०७६	अल्पकालीन लक्ष्य २०८०/२०८१	मध्यमकालीन लक्ष्य २०८७/२०८८	दीर्घकालीन लक्ष्य सम्वत् २१००	२०७८/२०७९ सम्मको प्रगति
१	आर्थिक वृद्धि दर	दर	७.१	१०.२	१०.५	११	६.६
२	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु. अरबमा (स्थिर मूल्यमा)	रु. अरब	३४०	४६८	८५७	३६७०	३६४
३	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	२८.२	२३.७	१७	८.५	२६.८
४	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	१४.२	२२.४	३०	५२.९	१७.६
५	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	५७.६	५३. ९	५३	३८.६	५५. ६
६	प्रतिव्यक्ति आय	अ.डलर	१,०४३	१,९५६	३,७२१	१५,७२९	१,४३७
७	अपेक्षित आयु (जन्मँदाको)	वर्ष	७१.७	७७	८०	८२	७३.२७
८	विद्युत्मा पहुँच पुगेको जनसंख्या	प्रतिशत	८२.५	१००	१००	१००	९५.६८
९	आधारभूत खनेपानी पुगेको जनसंख्या	प्रतिशत	९१.१	१००	१००	१००	९३.७५

क्र. सं.	समृद्धिका सूचक	एकाइ	आधार वर्ष २०७५/ २०७६	अल्पकालीन लक्ष्य २०८०/ २०८१	मध्यमकालीन लक्ष्य २०८७/ २०८८	दीर्घकालीन लक्ष्य सम्वत् २१००	२०७८/ २०७९ सम्मको प्रगति
१०	इन्टरनेट प्रयोगकर्ता	प्रतिशत	४८	८०	९०	१००	९०.५६
११	जलविद्युत् उत्पादन	मेगावाट	४४८.५	१५००	६०००	९०००	५६५
१२	प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष विद्युत् खपत किलोवाट घण्टा	किलोवाट	१९०	७५०	१७००	३८००	२७०
१३	निरपेक्ष राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या	प्रतिशत	१४.९१	७४	२	०	११
१४	बहुआयमिक गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या	प्रतिशत	१४.२	७२	२	०	९.६
१५	५ वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिका	प्रतिशत	२९	१७.३	१	१	२२.९
१६	साक्षरता दर (१५ वर्ष माथिको)	दर	५५.६	९५.०	९८.०	९९.५	९६.५७
१७	युवा साक्षरता दर (१५ देखि २४ वर्ष)	दर	८६	९९	९९	९९.५	९७.००
१८	आधारभूत तहमा खुद विद्यार्थी भर्ना दर	दर	९४.८	९९.५	९९.८	१००.०	९७.००
१९	मानव विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५९	०.६५	०.७०	०.७८	०.६१८

स्रोतः गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना २०७७, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको राष्ट्रिय लेखा प्रतिवेदन २०७९, गण्डकी प्रदेश सरकारको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९, नेपाल सरकारको आर्थिक सर्वेक्षण २०७९, राष्ट्रिय योजना आयोगको बहुआयामिक गरिबी प्रतिवेदन २०७८, राष्ट्रिय योजना आयोग र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमको मानव विकास प्रतिवेदन २०७७, राष्ट्रिय योजना आयोग र युनिसेफ नेपालको बहुसूचक सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०७७, प्रदेश सरकारका १ वर्ष, २ वर्ष र ३ वर्षका प्रतिवेदनहरू।

परिच्छेद-२:
दिगो विकास लक्ष्य

२.१ अवधारणा

पृथ्वीको धान्न सक्ने क्षमताभित्र रहेर मानिसको जीवनमा समृद्धि हासिल गर्न र समाजमा शान्ति कायम गर्न विश्व समुदायले अवलम्बन गरेको विश्वव्यापी साझा विकासको रूपान्तरणकारी खाका नै दिगो विकासका लक्ष्यहरू हुन्। दिगो विकास लक्ष्यले समावेशिता र समतामा केन्द्रित भएर मानव जीवनमा रूपान्तरण ल्याउने अपेक्षा गरेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रले सन् २०१५ को सेप्टेम्बर महिनामा घोषणा गरेका विश्वव्यापी कार्यसूची पनि हुन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा प्रस्तावित र अनुमोदित र नेपालले औपचारिक प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१६-२०३०) अहिले विश्वकै विकासको मूल एजेन्डाका रूपमा स्थापित छ।

दिगो विकास लक्ष्यको सोच सहस्राव्दी विकास लक्ष्यबाट सुरु भएको हो। यसैले दिगो विकास लक्ष्य सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको जगमा विकास गरिएको बिश्व विकासका एजेन्डा हो। सहस्राव्दी विकास लक्ष्यको (सन् २००१-२०१५) को अनुभवलगायत शताब्दीऔंको विकास प्रयासको अनुभवको आधारमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूले सन् २०३० एजेन्डाको रूपमा दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई विश्वको साझा विकास एजेन्डाका रूपमा अङ्गीकार गरेका छन्।

दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनमा मुख्य रूपमा राष्ट्रिय भूमिका हुने र क्षेत्रीय तथा भूमण्डलीय भूमिका हुने गरी निम्नानुसार दुई समूहअन्तर्गत छ तहमा रहेको पाइन्छ।

१. कार्यान्वयनमा मुख्य रूपमा राष्ट्रिय भूमिका हुने लक्ष्यहरू-
   (क) आधारभूत आवश्यकतासँग सम्बन्धित चार वटा लक्ष्य (लक्ष्य १, २, ६ र ७),
   (ख) मानवीय क्षमता र संस्थागत अभ्याससँग सम्बन्धित दुई वटा लक्ष्य (लक्ष्य ३ र ४),
   (ग) उच्च मानवीय आकाङ्क्षासँग सम्बन्धित तीन वटा लक्ष्य (लक्ष्य ५, १० र १२),
२. कार्यान्वयनमा क्षेत्रीय तथा भूमण्डलीय भूमिका महत्वपूर्ण रहने लक्ष्यहरू -
   (क) दिगो प्रगतिको साधनको रूपमा चार वटा लक्ष्य (लक्ष्य ८, ९, ११ र १२),
   (ख) भविष्यको समृद्धिको चुनौतीसँग सम्बन्धित तीन वटा लक्ष्य (लक्ष्य १३, १४ र १५)
   (ग) दिगो विकास लक्ष्य लागू गर्ने साधनको सबलीकरणसँग सम्बन्धित एउटा लक्ष्य (लक्ष्य १७)

२.२ दिगो विकास लक्ष्यको सूची

दिगो विकास लक्ष्यमा मुख्यतः आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरणीय तीन वटा आयाम समेटिएका छन्। यसमा १७ लक्ष्य, १६९ परिमाणात्मक लक्ष्य, र २३४ विकास सूचकहरू छन् (तालिका-६)। दिगो विकासको लक्ष्य १४ (महासागर, समुद्र र सामुद्रिक स्रोतको संरक्षण र प्रयोग) र सो सम्बन्धी १० परिमाणात्मक लक्ष्य नेपालका लागि सान्दर्भिक नदेखिएकाले नेपाल सरकारले नेपालले १६ लक्ष्य, १५९ परिमाणात्मक लक्ष्य र विकास सूचकमा २४५ सूचक थप गरी ४७९ सूचकको कार्ययोजना बनाई दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गरिरहेको छ।[२]

---

[२] दिगो विकास लक्ष्यहरू वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र २०१६-२०३०, २०१७, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।

तालिका ६: दिगो विकास लक्ष्यहरू

लक्ष्य नं.	सङ्केतचित्र	दिगो विकास लक्ष्यहरू
१		सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने।
२		भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा र उन्नत पोषण प्राप्त गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने।
३		सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने।
४		सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने।
५		लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकाहरूको सशक्तीकरण गर्ने।
६		सबैको निम्ति खानेपानी र सरसफाइको उपलब्धता तथा यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।
७		धान्न/बेहोर्न सकिने, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने।
८		स्थिर, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि र सबैको लागि पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्द्धन गर्ने।
९		समानुकूलित/उत्थानशील पूर्वाधारहरू निर्माण, समावेशी र दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धन र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने।
१०		देशभित्र तथा देशहरूबीचको असमानता न्यून गर्ने।
११		सहर तथा मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, समानुकूलित/उत्थानशील र दिगो बनाउने।
१२		दिगो उपभोग र उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने।

१३	जलवायु परिवर्तन र यसका असरहरूसँग जुध्न तत्काल कार्य अघि बढाउने।
१४	दिगो विकासको निम्ति महासागरहरू, समुद्रहरू र सामुद्रिक स्रोतहरू संरक्षण गर्ने र दिगो रूपमा प्रयोग गर्ने।
१५	पृथ्वीको भू-सतही /भूपरिधिस्तरीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको दिगो उपयोग, रक्षा र पुनर्स्थापन गर्ने, वनजङ्गलको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरण विरुद्ध लड्न र भूक्षय रोक्नुको साथै यसलाई उल्टाउने र जैविक विविधताको ह्रासलाई रोक्ने।
१६	दिगो विकासका निम्ति शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच प्रदान गर्ने र सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने।
१७	दिगो विकासका लागि कार्यान्वयनका उपायहरू / साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीलाई पुनः जीवन्त तुल्याउने।

स्रोतः दिगो विकास लक्ष्य आवश्यकता पहिचान लागत अनुमान तथा वित्तीय रणनीति, राष्ट्रिय योजना आयोग, डिसेम्बर २०१७

२.३ दिगो विकास लक्ष्य प्रासिका लागि भएका प्रयासहरू

नेपाल दिगो विकास लक्ष्यप्रति प्रतिबद्धता जनाई कार्यान्वयन गर्ने एक प्रमुख अग्रणी राष्ट्र हो। नेपालले चौधौं आवधिक योजनादेखि नै दिगो विकासका लक्ष्यलाई आन्तारिकीकरण गर्न सुरु गरेको छ। पन्ध्रौं आवधिक योजनामा दिगो विकास लक्ष्यहरू समाहित गर्दै यसलाई दिगो विकासमैत्री बनाइएको छ। नेपाल सरकारले आ.व. २०७३/७४ देखि नै दिगो विकास लक्ष्यमैत्री बजेट विनियोजनका साथै आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको साङ्केतीकरण गर्ने गरेको छ। यसबाट विनियोजित रकमको दिगो विकास लक्ष्यगत खण्डीकृत तथ्याङ्क उपलब्ध हुने गरेको छ। यसैगरी आ.व. २०७४/७५ देखि नै मध्यमकालीन खर्च संरचनामा समेत दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने आयोजनाहरूलाई उच्च प्राथमिकता

प्रदान गर्ने गरी आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरणको आधार प्रयोगमा ल्याएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रादेशिक तथा स्थानीय तहका योजनामा समावेश गरी लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउन सोहीअनुसार प्रादेशिक तथा स्थानीय योजना तर्जुमा दिग्दर्शन तयार भएका छन्। सबै प्रदेशले राष्ट्रिय लक्ष्यसंग तादम्यता हुनेगरी दिगो विकास लक्ष्यका आधार तथ्याङ्क र सन २०३० सम्ममा प्राप्त गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेका छन्। स्थानीय तहका आवधिक योजनामा दिगो विकास लक्ष्य आन्तरिकीकरण गर्ने प्रयासहरू भएका छन्।

नेपालमा दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको लागि चाहिने वित्तीय स्रोतको अनुमान गर्न "आवश्यकताको आकलन, लागत अनुमान र वित्तीय रणनीति" तयार गरी स्रोत जुटाउने प्रयास भएको छ। सबै तहका सरकारको क्रियाशीलताबाट मात्रै दिगो विकासको सफल कार्यान्वयन भई लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने भएकाले प्रदेश र स्थानीय योजनामा दिगो विकास लक्ष्यहरू एकीकृत गर्ने प्रयास भएका छन्। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूलाई समेत समावेश गरी दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति मापनको संस्थागत व्यवस्था भएको छ। "तथ्याङ्क प्रणाली विकासका लागि राष्ट्रिय रणनीति" (National strategy for the development of statistic –NSDS) अनुरूप दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन, प्रशोधन र सञ्चय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यलाई दिशानिर्देश गर्न सङ्घीय तहमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समिति, राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा दिगो विकास लक्ष्य समन्वय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्यको संयोजकत्वमा दिगो विकास लक्ष्य विषयगत अनुगमन समिति रहेको छ।

नेपालले दिगो विकास लक्ष्यको २०१६-२०१९ सम्मको आवधिक प्रगति मूल्याङ्कनसमेत सम्पन्न गरेको छ। यसैगरी नेपालले २०१७ र २०१९ मा गरी दुईपटक संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा (High-level political forum) “दिगो विकास लक्ष्यमा नेपालको अवस्था” समेत दर्शाएर स्वेच्छिक प्रतिवेदन (Voluntary National Reviews -VNR) समेत प्रस्तुत गरेको
थियो।

दिगो विकास लक्ष्यको विश्वव्यापी मूल्याङ्कन कार्यसूची (Global evaluation agenda) लाई आधार मानी नेपालले सन् २०१६ देखि २०२० सम्मको सरकार र विकास साझेदार संस्थाको सहकार्यमा कार्यन्वयन गर्ने गरी एकीकृत अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेको छ। उक्त कार्ययोजना नेपाल सरकार, नेपालस्थित राष्ट्रसङ्घीय निकाय र नेपालमा कार्यरत मूल्याङ्कनकर्ताहरूको राष्ट्रिय सञ्जालका कार्यक्रमहरूलाई समेत समावेश गरी कार्यान्वयन गरिएको थियो।

२.४ दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रदेशले गरेका प्रयासहरू

यस प्रदेशले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रयास स्वरूप सन् २०१९ मा प्रदेशको दिगो विकास लक्ष्यको आधार तथ्याङ्क प्रतिवेदन तयार गरेको छ। जसमा नेपालले अङ्गीकार गरेका परिमाणात्मक लक्ष्य (target) का साथै प्रदेशका थप सूचकहरूसहित २६४ सूचकहरू पनि उल्लेख गरिएका छन्।

दिगो विकासका लक्ष्यहरू गण्डकी प्रदेशको आधार तथ्याङ्क प्रतिवेदन तयार गरेको छ। यसअनुसार नेपालका लागि राष्ट्रिय रूपमा पहिचान गरिएका ४७९ दिगो विकास लक्ष्य सूचकहरूमध्ये २६४ मात्र सान्दर्भिक रहेका र यसमध्ये १३९ सूचकहरूको आधार रेखा सूचना रहेका र १२५ लक्ष्य सूचकको आधार रेखा तथ्याङ्क नरहेको अवस्था छ।[३]

प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना निर्माणमा दिगो विकास लक्ष्यलाई पनि आधार लिइएको छ। प्रदेशका विषयगत मन्त्रालयहरूले बजेट निर्माण गर्दा केही बजेट उपशीर्षकमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणको अभ्यास शुरु गरेका छन्। तर सबै उपशीर्षकहरूको साङ्केतीकरण भएको छैन। यसले गर्दा प्रदेशको बजेटको ठूलो हिस्सा दिगो विकास लक्ष्यसँग आबद्ध हुन सकेको छैन। आर्थिक वर्ष २०७९/८० देखि मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्दा पनि दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग आबद्ध गराउने प्रयास गरिएको छ। तसर्थ उक्त मध्यमकालीन खर्च संरचनामा विषय क्षेत्रगत दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण गरिएको छ।

[३] दिगो विकास लक्ष्यहरू, गण्डकी प्रदेशको आधार तथ्याङ्क प्रतिवेदन, २०७६ प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश।

२.५ प्रदेशमा दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी संस्थागत संरचना

नेपाल सरकारले सबै प्रदेशमा दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन र सोको अनुगमनसम्बन्धी संस्थागत संरचना निर्माण गर्न सुझाएको छ। यसअनुसार मुख्यमन्त्रीको संयोजकत्वमा सबै मन्त्रीहरू र नीति तथा योजना आयोगका उपाध्यक्षसमेत रहेको दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समिति, प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा दिगो विकास लक्ष्य समन्वय समिति र प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको सम्बन्धित विषयगत क्षेत्र हेर्ने सदस्यको संयोजकत्वमा प्रत्येक विषयगत क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्य अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विषयगत समितिहरूको व्यवस्था गरिएको छ।

२.६ प्रदेशको अधिकार सूची र दिगो विकास लक्ष्य

संविधानले प्रदेशलाई प्रदान गरेको एकल तथा साझा अधिकारका सूचीका अधिकांश विषयहरू दिगो विकास लक्ष्यसँग पनि सम्बन्धित छन्। नेपालले कार्यान्वयन गरेका दिगो विकासका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमध्ये १६ वटा (लक्ष्य-१४ का १० परिमाणात्मक लक्ष्यबाहेक) लक्ष्यका १५९ परिमाणात्मक लक्ष्य र ४७९ सूचकहरूमध्ये १६ लक्ष्य, ६४ परिमाणात्मक लक्ष्य र १३९ सूचकहरू प्रदेश तहसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित रहेका छन्।[४]

प्रदेशले दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनबाट आफ्ना संवैधानिक जिम्मेवारीसमेत पूरा गरिरहेका हुन्छन्। प्रदेशका संवैधानिक अधिकारको सूची र दिगो विकास लक्ष्यबीचको सम्बन्ध यस प्रकार (तालिका- ७) रहेको छ।

[४] दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण स्रोत पुस्तिका, २०७७ वर्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

तालिका ७: प्रदेशका संवैधानिक अधिकारको सूची र दिगो विकास लक्ष्यबीचको सम्बन्ध

विषय क्षेत्र	प्रदेशको एकल अधिकारको सूची (अनुसूची-६)	सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकार (अनुसूची-७)	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साझा सूची (अनुसूची-९)	दिगो विकास लक्ष्यहरू (दिविल)
आर्थिक विकास	२. वित्तीय संस्था, सहकारी, वैदेशिक अनुदान र सहयोग ११. प्रदेशभित्रको व्यापार, १६. भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख, १७. खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन २०. कृषि तथा पशु विकास २०. कलकारखाना, औद्योगिकीकरण, व्यापार व्यवसाय, २१. गुठी व्यवस्थापन	२. आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन ६. सम्पत्ति प्राप्ति, अधिग्रहण र अधिकारको सृजना ७. करार, सहकारी, साझेदारी र एजेन्सी सम्बन्धी ८. टाट पल्टेको र दामासाहीसम्बन्धी ११. सामाजिक सुरक्षा र रोजगारी, ट्रेड युनियन, औद्योगिक विवादको समाधान, श्रमिकका हक, अधिकार र विवाद सम्बन्धी कार्य १५ उद्योग तथा खनिज, १३. प्रदेश सीमा नदी, जलमार्ग, वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता १६. क्यासिनो चिट्ठा १८ पर्यटन १९.चलचित्र, सिनेमा हल, २०. बीमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापन, २१ गरिबी निवारण र औद्योगिकरण २४. भूमि नीति र सो सम्बन्धी कानून	१. सहकारी ४. कृषि ८. खानी तथा खनिज १०. सामाजिक सुरक्षा तथा गरिबी निवारण १३. सुकुम्बासी व्यवस्थापन	लक्ष्य १: गरिबीको अन्त्य लक्ष्य २: शून्य भोकमरी, लक्ष्य ८: मर्यादित काम तथा आर्थिक वृद्धि लक्ष्य ९: उद्योग ,नवीन खोज तथा पूर्वाधार लक्ष्य १० : असमानतामा कमी, लक्ष्य १२: उत्तरदायी उपभोग तथा उत्पादन लक्ष्य १५: जमिनमाथिको जीवन

		२५. रोजगारी र बेरोजगार सहायता		
सामाजिक विकास	८. प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, संग्रहालय, ९. स्वास्थ्य सेवा १८. भाषा लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग	९. औषधि र विषादी १०. परिवार नियोजन र जनसङ्ख्या व्यवस्थापन १२. चिकित्सा, आयुर्वेद चिकित्सा, पशु चिकित्सा, आम्ची र अन्य पेसा १८. खानेपानी तथा सरसफाइ १९. खेलकुद २२. वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संसाधन विकास	२. शिक्षा खेलकुद र पत्रपत्रिका, ३. स्वास्थ्य ५. खानेपानी सेवा १२. पुरातत्त्व, प्राचिन स्मारक र संग्रहालय	लक्ष्य ३: राम्रो स्वास्थ्य तथा स्वस्थ जीवन, लक्ष्य ४: गुणस्तरीय शिक्षा, लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता, लक्ष्य ६ : स्वच्छ पानी तथा सरसफाइ, लक्ष्य ९: उद्योग ,नवीन खोज तथा पूर्वाधार
पूर्वाधार विकास	३. रेडियो एफएम टेलिभिजन सञ्चालन ७. प्रदेशस्तरको विद्युत, सिचाइ र खानेपानी सेवा, परिवहन १२. प्रदेश लोकमार्ग १४. प्रदेश सरकारी कार्यालयहरूको भौतिक व्यवस्थापन, २०. यातायात	१२. इन्जिनियरिङ १४. सञ्चार माध्यमसम्बन्धी १५. भौतिक पूर्वाधार	५. विद्युत् तथा सिँचाइ जस्ता सेवाहरू १५. सवारी साधन अनुमति	लक्ष्य ७ :धान्न सक्ने तथा सफा ऊर्जा, लक्ष्य ९: उद्योग ,नवीन खोज र पूर्वाधार लक्ष्य ११: दिगो सहर र समुदायहरू
वन तथा वातावरण क्षेत्र	१९. प्रदेशभित्रको राष्टिय वन, जल उपयोग तथा	१३. प्रदेश सीमा नदी, जलमार्ग, वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता	७. वन, जंगल, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी, जल उपयोग,	लक्ष्य १३: जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कार्य

	वातावरण व्यवस्थापन	२३. अन्तरप्रादेशिक रूपमा फैलिएको जंगल, हिमाल, वन संरक्षण क्षेत्र जल उपयोग	वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता	लक्ष्य १५: जमिनमाथिको जीवन
शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र	१. प्रदेश प्रहरी प्रशासन र शान्ति सुरक्षा ४. कर तथा गैरकर आय ५. प्रदेश निजामती सेवा र अन्य सरकारी सेवा ६. प्रदेश तथ्याङ्क १०. प्रदेशसभा, प्रदेश मन्त्रिपरिषद् १३. प्रदेश अनुसन्धान व्युरो, १५. प्रदेश लोकसेवा आयोग	१. फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि र प्रमाण र शपथ (कानूनी मान्यता, सार्वजनिक कार्य र अभिलेख, न्यायिक प्रक्रिया) ३. देशको सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयमा निवारक नजरबन्द, कारागार तथा हिरासत व्यवस्थापन र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था ४. एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा अभियुक्त, थुनुवा र कैदीको स्थानान्तरण ५. पारिवारिक मामिला (विवाह, सम्पत्ति हस्तान्तरण, सम्बन्ध विच्छेद, लोपोन्मुख, टुहुरा, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री उत्तराधिकार र संयुक्त परिवार) सम्बन्धी कानून १०. योजना १२. कानून व्यवसाय, लेखापरीक्षण १७. प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद् पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ	९. विपद् व्यवस्थापन ६. कर तथा गैरकर आय, ११. व्यक्तिगत घटना, जन्म मृत्यु, विवाह र तथ्याङ्क, १४. प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी	लक्ष्य १६: शान्ति तथा न्यायपूर्ण/ बलियो संस्था लक्ष्य १७: बहुसरोकार साझेदारी

२.७ विषयक्षेत्र

प्रदेशको विकास योजना तथा बजेट तर्जुमाका लागी कार्यक्रम तथा बजेटलाई विभिन्न विषयक्षेत्रमा विभाजन गर्ने गरिन्छ। प्रदेश स्तरीय योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५ (नमूना) मा विभिन्न चार विषयक्षेत्र र २९ उपक्षेत्र उल्लेख गरेको छ। प्रदेशहरूले आ-आफ्नो योजना तर्जुमा दिग्दर्शन तर्जुमाका क्रममा यसमा सामान्य सुधार गर्ने गरेकाछन्। नमूना दिग्दर्शनको उपरोक्त व्यवस्था सङ्घीय अभ्यास र स्थानीय तहको विषयक्षेत्रगत समितिसंग तादात्म्यता मिलाउन र केही महत्त्वपूर्ण उपक्षेत्र (उ. विपद् व्यवस्थापन) लाई समाहित गर्न विभिन्न पाँच विषयक्षेत्र (वन तथा वातावरण क्षेत्रलाई अलग्गै विषयक्षेत्र) र ३६ उपक्षेत्र कायम गरी दिगो विकास लक्ष्य (तालिका-८) साङ्केतीकरणसम्बन्धी उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ८: प्रदेश सरकारका प्रमुख विषयक्षेत्र र उपक्षेत्र

क्र.सं.	प्रमुख क्षेत्र	उपक्षेत्र
१	आर्थिक क्षेत्र	(क) अर्थ तथा बजेट (ख) कृषि (ग) पशुपन्छी (घ) भूमि व्यवस्था (ङ) सहकारी (च) वित्तीय सेवा (छ) गरिबी निवारण (ज) उद्योग (झ) वाणिज्य, आपूर्ति तथा व्यवसाय (ञ) पर्यटन (ट) श्रम तथा रोजगार

२	सामाजिक क्षेत्र	(क) शिक्षा (ख) नवप्रवर्तन, विज्ञान तथा प्रविधि (ग) स्वास्थ्य तथा पोषण (घ) जनसङ्ख्या युवा तथा खेलकुद (ङ) महिला, बालबालिका तथा समावेशीकरण (च) भाषा, कला, संस्कृति (छ) खानेपानी तथा सरसफाइ (ज) सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण
३	पूर्वाधार क्षेत्र	(क) ऊर्जा, (ख) सिँचाइ तथा जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन (ग) भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था (जल, थल र हवाई यातायात) (घ) भवन आवास तथा सहरी विकास (ङ) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि
४	वन तथा वातावरण क्षेत्र	(क) वन, भूसंरक्षण र जैबिक विविधता (ख) वातावरण संरक्षण तथा फोहोरमैला व्यवस्थापन (ग) विपद् व्यवस्थापन तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन
५	सुशासन तथा संस्थागत विकास क्षेत्र	(क) प्रदेश संसद् (ख) प्रदेश मन्त्रिपरिषद् (ग) आन्तरिक मामिला/शान्ति सुरक्षा (घ) कानून तथा संसदीय मामिला (ङ) सङ्गठन तथा क्षमता विकास, जनशक्ति व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह (च) सार्वजनिक उत्तरदायित्व र वित्तीय सुशासन (छ) स्रोत/राजश्व परिचालन (ज) योजना तथा तथ्याङ्क प्रणाली (झ) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

२.८ दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसंगको सम्बन्ध

सरकारका नीति, योजना र कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउने प्रमुख आधार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन भएकाले दिगो विकास लक्ष्य तथा परिमाणात्मक सूचकहरू हासिल गर्न प्रभावकारी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ। प्रदेश सरकारहरूले स्रोत साधनको व्यवस्थापन गर्दा निर्धारित उद्देश्य प्राप्तिका लागि स्रोत साधनहरूको उपयोग उच्च प्राथमिकताका क्षेत्रमा गर्न र स्रोतको आवश्यकता पहिचान गर्न दिगो विकास लक्ष्यअनुसार स्रोत विनियोजन र खर्चको साङ्केतीकरण गर्न आवश्यक हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट साङ्केतीकरणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा मितव्ययिता, कार्यकुशलता, प्रभावकारिता, पारदर्शीता र जवाफदेहिताजस्ता सुशासनका आयामहरूलाई सुदृढ गर्न सघाउँछ।

दिगो विकास लक्ष्यका १६ वटै लक्ष्य (लक्ष्य १४ नेपालको सन्दर्भमा लागु नहुने) र थुप्रै लक्ष्य सूचकहरू संवैधानिक अधिकार सूचीअनुसार प्रदेशको जिम्मेवारीमा पर्दछ। प्रदेशले दिगो विकासको राष्ट्रिय लक्ष्यलाई प्रदेशको जिम्मेवारीअनुसार स्थापित गर्ने, प्राथमिकीकरण गर्ने र सोही अनुरूप नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा, समन्वय र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यसैले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रदेश सरकारको महत्त्वपूर्ण भूमिका र जिम्मेवारी रहन्छ। प्रदेशको कार्यजिम्मेवारीभित्र पर्ने दिगो विकास लक्ष्यहरू प्रादेशिक योजना प्रणालीमा आन्तरिकीकरण गरी यी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न स्रोतको व्यवस्थापन, विनियोजन कुशलता, कार्यान्वयन दक्षता र वित्तीय सुशासनजस्ता सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका अवयवहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट साङ्केतीकरणले प्रदेश सरकारलाई निम्नअनुसार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउँछः

1. ***प्रदेशले तय गरेका परिमाणात्मक लक्ष्यअनुसार क्षेत्रगत रूपमा आवश्यक स्रोतको पहिचान तथा यकिन गर्न -***

   दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट साङ्केतीकरणले प्रदेशले तय गरेका लक्ष्यअनुसारका परिमाणात्मक लक्ष्य सम्वत् २०८७ सम्ममा प्राप्त गर्न क्षेत्रगत रूपमा कुन-कुन क्षेत्रलाई प्रत्येक वर्ष कति-कति स्रोत आवश्यक पर्छ भन्ने विषयमा अनुमान गर्न र आवश्यक स्रोतको प्रक्षेपण गरी स्रोत व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्दछ।

2. ***आवश्यक स्रोतका क्षेत्र पहिचान गर्न -***

   दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट साङ्केतीकरणले सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, विकास साझेदार, गैरसरकारी क्षेत्र, सामुदायिक क्षेत्र आदिको दिगो विकास

लक्ष्यको लागि गर्न सक्ने योगदान पहिचान गरी यी सबै क्षेत्रबाट आवश्यक स्रोत जुटाउन मद्दत गर्दछ।

दिगो विकास लक्ष्यको महत्त्वपूर्ण साझेदार निजी क्षेत्र रहेको छ। दिगो विकास लगानीमा निजी क्षेत्रको ३६.५ प्रतिशत, घरपरिवारको ४.४ प्रतिशत र सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको ४.३ प्रतिशत लगानी रहने अनुमान छ। दिगो विकास लक्ष्य विश्वव्यापी रूपमा सहमति गरिएका विकासका साझा खाका भएकाले लक्ष्य नं. १७ ले यी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीलाई समावेश गरेको छ। दिगो विकास साङ्केतीकरणले कुन क्षेत्रमा स्रोत साधनको न्यूनता भएको क्षेत्रमा सम्बन्धित सरोकारवाला र विकास साझेदारसँग नपुग स्रोत जुटाउन पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछ।

३. *आवश्यक स्रोत परिचालन गर्न*

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने क्षेत्रमा सम्वत् २०७२-८७ का बीच वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता रु. २०२५ अर्ब हुने (सम्वत् २०७१ को स्थिर मूल्यमा) अनुमान गरिएको छ जुन देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४८ प्रतिशत जति हो। दिविल लगानीमा प्रतिवर्ष करिब ५८५ अर्ब वित्तीय अन्तर अर्थात् लगानीको आवश्यकता र उपलब्ध स्रोतका बीचको अन्तर रहेको छ। दिविलको लगानीमा करिब ५५% सार्वजनिक क्षेत्रबाट व्यहोरिने अनुमान छ। दिगो विकास लक्ष्यका लागि प्रक्षेपित सार्वजनिक लगानीमा करिब २० प्रतिशत स्रोतको न्यूनता रहेको छ। यो अन्तर पूरा गर्न निजी क्षेत्रको परिचालन तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसका लागि पनि विश्वसनीय वित्तीय आकलन र प्रभावकारी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन जरुरी हुन्छ।

प्रदेशगत दिगो विकास लगानी आवश्यकताको अध्ययन नभइसके पनि प्रदेशहरूको आन्तरिक स्रोतको सीमितताले वित्तीय हस्तान्तरणमा प्रदेशहरूको उच्च निर्भरता रहेको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय तहमै लगानीको आवश्यकता र उपलब्ध स्रोतका बीचको अन्तरले प्रदेश तहमा स्वतः असर पर्ने देखिन्छ। यसैले दिगो विकास लक्ष्यका प्रदेश तहको जिम्मेवारी पूरा गर्न पनि ठूलै वित्तीय अन्तरको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। दिविलको साङ्केतीकरणले यो अन्तर पहिचान गरी यसको व्यवस्थापन गर्न सघाउँछ।

४. *आन्तरिक स्रोत वृद्धि*

प्रदेशहरूको वार्षिक बजेटको स्रोतमा आन्तरिक आयको हिस्सा निकै न्यून अर्थात करिब ९.७४%.(तालिका नं ९) रहेको छ। प्रदेशको विकास आवश्यकताका दृष्टिले यो निकै

कम हो र स्रोत पूरा गर्न प्रदेशले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने कर तथा गैरकर आय अर्थात् आन्तरिक स्रोतको अभिवृद्धिको प्रयत्न गर्न आवश्यक छ। दिविल साङ्केतीकरणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रदेशहरूलाई आन्तरिक आय अभिवृद्धि गर्न अभिप्रेरित गर्दछ।

तालिका नं ९: आर्थिक वर्ष २०७७ /७८ मा प्रदेश को आन्तरिक आय तथा बजेट खर्च

(रु. करोडमा)

सि.नं.	विवरण	सातै प्रदेश सरकार
१	कुल खर्च	१८८.९०
२	खुद आन्तरिक आय	१८.४१
३	कुल खर्चमा आयको हिस्सा (%)	९.७४

५. *लगानीमा प्राथमिकता तोक्न*

दिगो विकास लक्ष्य बजेट साङ्केतीकरणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको महत्त्वपूर्ण अङ्ग बजेट निर्माणमा प्राथमिकता तोक्न सघाउँछ। बजेट तर्जुमा र मध्यमकालीन खर्च तर्जुमा गर्दा दिगो विकास लक्ष्य मैत्री र उच्च प्राथमिकताका क्षेत्रमा उपलब्ध स्रोत साधनको विनियोजन गर्नुपर्दछ। बजेटले निर्दिष्ट लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक क्रियाकलापका लागि स्रोतको सुनिश्चितता र परिचालन गर्दछ। यसले प्रगति समीक्षामार्फत् लक्ष्यको प्रगति मापनलाई पनि योगदान पुऱ्याएको हुन्छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको अनुभवले कुनै पनि सरकारले आफ्नो नीतिगत तथा लक्ष्यगत प्राथमिकतालाई व्यवस्थित रूपमा आफ्नो बजेट निर्माण प्रक्रियामा समाहित गरी आवश्यक बजेट विनियोजन गर्न सुझाएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यले कुनै पनि राष्ट्रले लिने अधिकांश लक्ष्यहरूलाई समेटेको छ, नेपालको मार्गचित्रले पनि अधिकांश लक्ष्यलाई समेटेको छ। फलस्वरूप दिगो विकास लक्ष्यलाई नीतिगत प्राथमिकतामा राखी बजेट निर्माण प्रक्रियामा लक्ष्यगत प्राथमिकता तोकेको खण्डमा गरिबी निवारणदेखि आर्थिक तथा सामाजिक विकासलगायत पर्यावरणीय क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल भई नेपालले लिएको "समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको" लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणबाट कुन दिगो विकास लक्ष्यमा के कति बजेट विनियोजन भयो र कुन लक्ष्यमा कति रकम खर्च भयो सो बारेमा जानकारी प्राप्त गरी

लगानीमा प्राथमिकता तोक्न सहज हुनका साथै दिगो विकास लक्ष्यअनुसार कार्यक्रम र विनियोजनको तादात्म्यता पहिचान गरी बजेटमा सन्तुलन मिलाउन र स्रोतको उच्चतम उपयोग गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ।

दिविल साङ्केतीकरणले विनियोजित रकमको नतिजामूलक उपयोगबाट सार्वजनिक रकमको मूल्यको सुनिश्चितता (Value-for-Money) कायम गर्न सहयोग गर्दछ। यस कार्यले वित्त व्यवस्थापनको संस्थागत संरचना, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन, खरिद प्रणाली र शासकीय प्रणाली व्यवस्थित गर्न मद्दत गर्दछ।

६. *कार्यान्वयन क्षमता सुदृढीकरण गर्न*

प्रदेशमा स्रोतको न्यूनताका साथै खर्च गर्ने क्षमतामा समेत उत्साहजनक प्रगति हुन सकेको छैन। पछिल्ला तीन आ.व. को बजेट खर्चको अवस्था केलाउँदा प्रदेश सभाबाट स्वीकृत बजेटको २०७५/७६ मा ५४.५० प्रतिशत, २०७६/७७ मा र ६१.१७ प्रतिशत २०७७/७८ मा ७०.६५ प्रतिशत मात्र खर्च भएको देखिन्छ।[५] नेपाल जस्तो विकासशील मुलुकका जहाँ आर्थिक, सामाजिक पछौटेपन हटाउन र दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न स्रोतको न्यूनतासँग जुझिरहनुपरेको छ, प्रदेशको स्रोत साधन अत्यन्त न्यून रहेको छ, यस्तो अवस्थामा विनियोजित स्रोत साधनको कम उपयोग हुँदा दिगो विकास लक्ष्यले अपेक्षा गरेअनुसार प्रगति हुन सक्दैन। दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट र खर्चको साङ्केतीकरणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रदेशहरूको बजेट तथा आयोजना कार्यान्वयन क्षमता सुदृढ गर्न पृष्ठपोषण गर्दछ।

७. *स्वमूल्याङ्कनको अवसर प्रदान गर्न*

दिगो विकास साङ्केतीकरणबाट प्राप्त जानकारीले प्रदेशलाई लक्षित क्षेत्रमा प्रगतिको अवस्थाबारे स्वमूल्याङ्कन गर्न सघाउँदछ। यसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा कुशलता हासिल गर्न र प्रदेश सरकारका वित्त जोखिम न्यूनीकरण गर्नसमेत सहयोग पुग्ने हुन्छ।

[५] महालेखापरीक्षकको सन्ताउन्नौं, (२०७७) अन्ठाउन्नौं (२०७८) र उनन्साठीऔं वार्षिक (२०७९) प्रतिवेदन,

२.९ स्रोत पुस्तिका तयारी विधि (Methodology)

यो स्रोत पुस्तिका तयार गर्दा विभिन्न दस्तावेजहरूको र हालसम्म राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भएका बजेट साङ्केतीकरणका अभ्यासको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको थियो। जसको आधारमा यसको खाका तयार गरिएको थियो। त्यसमध्ये प्रमुख स्रोतहरू देहायअनुसार छन्-

१. नेपालको संविधान, संविधानको कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन- २०७३, नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली- २०७४, प्रदेश सरकार कार्य विभाजन नियमावली, २०७४।
२. अधिकार र कार्य जिम्मेवारीको बाँडफाँटसम्बन्धी विषयगत कानूनहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगबाट जारी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारीमा पर्ने विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाको वर्गीकरण र बाँडफाँटसम्बन्धी मापदण्ड, २०७६।
३. नेपाल दिगो विकासका लक्ष्यहरू वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्रः २०१६-२०३०, स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण स्रोत पुस्तिका, २०७९।
४. आ.व. २०७९/८० को नेपाल सरकारको व्यय अनुमानको विवरण (खर्च शीर्षकगत र स्रोतगत समेत) र प्रदेश सरकारका ब्ययको अनुमान विवरण र वार्षिक विकास कार्यक्रम।

स्रोत पुस्तिकाको खाकामा प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको संयोजनमा मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरूसँग छलफल गरी सुझावहरू सङ्कलन गरिएको थियो। उक्त प्रक्रियामा प्रदेशका प्रयासहरू र अभ्यासहरूको तथ्याङ्क र विभिन्न दस्ताबेज सङ्कलन गरिएको थियो। सबै प्रदेशको आर्थिक मामिला मन्त्रालयका प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (PLMBIS) सञ्चालन गर्ने अधिकृतसँग छलफल गरी स्रोत पुस्तिकामा समेटिनुपर्ने विषयवस्तु र त्यसको व्यावहारिक पक्ष तथा गहिराइको बारेमा सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो। साथै सङ्घीय अर्थ मन्त्रालयका पदाधिकारी र प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS) सञ्चालन गर्ने अधिकृतसँग पनि छलफल गरी सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो।

स्रोत पुस्तिका तयार गर्दा प्राथमिक र सहायक तथ्याङ्कहरू प्रयोग भएका छन् भने व्याख्यात्मक विश्लेषण विधि अवलम्बन गरिएको थियो।

यो स्रोत पुस्तिका तयार गर्दा देहायको कुराहरूमा ध्यान दिइएको छ-

१. कार्यक्रमहरूलाई विषय क्षेत्र र उपक्षेत्र विभाजन गर्दा प्रदेशस्तरीय योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५ (नमूना) मा उल्लिखित विषय क्षेत्रहरूलाई आवधिक विकास योजनाका लागि निर्धारित विषय क्षेत्र र उपक्षेत्रसँग तादात्म्यता कायम हुने गरी केही परिमार्जन गरिएको छ।

२. प्रदेशको सबै कार्यक्रमलाई समेट्न सक्ने गरी बजेट साङ्केतीकरणका लागि प्रदेशले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरूको साधारण सूची उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.१० स्रोत पुस्तिकाको उपादेयता

नेपालको दिगो विकास लक्ष्यका लागि आवश्यक लगानी अनुमानअनुसार सन् २०१४/१५ को मूल्यमा कुल रु. ३०३ खर्ब ८४ अर्ब लगानी आवश्यक छ। यसमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रबाट रु. १६६ खर्ब ७० अर्ब लगानी गर्नु आवश्यक छ। यो लगानीको लागि कुल रु. ३२ खर्ब ७४ अर्ब वित्त स्रोत अभाव छ। त्यसमाथि विभिन्न तहका सरकारहरूले गरेको लगानी लेखाङ्कन नहुने हो भने दिगो विकास लक्ष्यमा के कति लगानी भयो र कति उपलब्धि भयो भनेर सोको मूल्याङ्कन गर्न कठिन छ। नेपालको दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी मार्गचित्रले प्रदेश र स्थानीय तह दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको मुख्य भूमिकामा हुने स्वीकारेको छ। यसका लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट दिगो विकास लक्ष्य हासिल हुने गरी लगानीलाई प्रवाहित गर्नु जरुरी छ। साथै यसरी विभिन्न लक्ष्यसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा सार्वजनिक क्षेत्रबाट गरिएको बजेट विनियोजन र खर्चको उचित लेखाङ्कन, विश्लेषण तथा प्रतिवेदन हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ। जुन कार्य बजेट निर्माणको प्रक्रियामा नै गरिएमा वास्तविक परिणाम दिन्छ साथै कार्य प्रक्रिया पनि सहज बन्दछ। राष्ट्रिय बजेट निर्माणको क्रममा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहमा जाने सामान्यतः ससर्तबाहेक अन्य अनुदान रकमको साङ्केतीकरण नगरिने कारणले पनि समग्र राष्ट्रिय विनियोजनको विश्लेषण पूर्ण हुन सकेको छैन। त्यसैले पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहको बजेट रकमको साङ्केतीकरण जरुरी हुन जान्छ।

बजेट निर्माणको प्रक्रियामा दिगो विकास लक्ष्यको आबद्धता कार्यान्वयन गर्न कुन आयोजना-कार्यक्रम कुन लक्ष्यसँग सम्बन्धित छ सोको बुझाइमा सङ्घ र सबै प्रदेशमा एकरूपता हुनु आवश्यक छ। यसो भएमा मात्र राष्ट्रिय रूपमा कुन लक्ष्यमा कति बजेट

विनियोजन भयो र खर्च भयो एकीकृत प्रतिवेदन र प्रत्येक प्रदेशगत प्रतिवेदन पाउन सकिन्छ। तसर्थ बजेट निर्माण प्रक्रियामा संलग्न हुने विषयगत मन्त्रालयका अधिकारीहरू कुन कार्यक्रम कुन लक्ष्यसँग सम्बन्धित छ भन्नेबारे स्पष्ट हुन सहयोग पुऱ्याउन र सबै तह र कार्यालयमा बुझाइमा एकरूपता ल्याउन दिगो विकास लक्ष्य बजेट साङ्केतीकरण स्रोत पुस्तिकाको आवश्यक छ।

यो स्रोत पुस्तिका प्रदेश सरकारलाई आफ्ना क्रियाकलापहरूलाई दिगो विकासका लक्ष्यअनुसार साङ्केतीकरणमा सहजीकरण गर्न तर्जुमा गरिएको हो। यसको अतिरिक्त यस स्रोत पुस्तिकाको उपयोगबाट देहायबमोजिम सहयोग पुग्न सक्दछ-

(क) प्रादेशिक आवधिक विकास योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश गरिने आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यका आधारमा साङ्केतीकरण गर्न,
(ख) वार्षिक बजेट र कार्यक्रममा दिगो विकासका लक्ष्यअनुसार विनियोजनको खण्डीकृत (disaggregated) तथ्याङ्क प्राप्त गर्न,
(ग) दिगो विकासका लक्ष्यगत विनियोजनको खर्च, सोको प्रतिफलको मापन र दिगो विकास लक्ष्यका उपलब्धिहरूको लेखाजोखा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न,
(घ) राष्ट्रिय तहमा प्रदेशले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न पुऱ्याएको योगदानको अंशसम्बन्धी तथ्याङ्क प्राप्त गर्नका साथै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न प्रदेशले पुऱ्याएको योगदानको मापन र मान्यता (recognition) प्राप्त गर्न,
(ङ) दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिमा स्रोतको आवश्यकता र विनियोजनबीच स्रोत कमीको (Gap) पहिचान गर्न,
(च) दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको अवस्थासम्बन्धी राष्ट्रिय प्रगति तयार गर्न, र
(छ) नेपाल सरकारलाई सहज रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा दिगो विकास लक्ष्यमा भएको लगानीबारे जानकारी गराउन।

२.११ स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य

यस स्रोत पुस्तिकाका उद्देश्य देहायअनुसार रहेका छन्-

(क) दिगो विकास लक्ष्यअनुसारका सूचकहरूमा पर्ने मुख्य क्षेत्र र उपक्षेत्रगत क्रियाकलापहरू योजना, कार्यक्रम, आयोजना र क्रियाकलाप) का सम्बन्धमा सङ्घ, प्रदेश र सबै स्थानीय तहहरूका बीच बुझाइमा एकरूपता कायम गर्नु,

(ख) प्रदेश सरकारका लागि आफ्ना कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यअनुसार बजेट साङ्केतीकरण गर्नका लागि सहजीकरण गर्नु,

(ग) दिगो विकास लक्ष्यअनुसार विनियोजित बजेट तथा खर्चको अभिलेख राख्न र प्रस्तुत गर्न सहयोग गर्नु,

(घ) दिगो विकास लक्ष्यअनुसार कार्यक्रममा विनियोजन भएको बजेट दस्तावेजीकरण गरी राष्ट्रिय लेखाङ्कनमा आबद्ध गर्नु,

(ङ) प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (Provincial Line Ministry Budget Information System (PLMBIS) मा दिगो विकास लक्ष्य (SDG) बजेटिङ र खर्चको पछ्याई (Expenditure Tracking) को विकासमा मद्दत गर्नु।

(च) दिगो विकाससम्बन्धी प्रयासहरूलाई संस्थागत गर्नु।

२.१२ स्रोत पुस्तिकाको सीमा (Limitations)

१. दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सार्वजनिक क्षेत्रका अलावा निजी क्षेत्र, घर परिवार, सहकारी र गैरसरकारी क्षेत्रहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ। यो पुस्तिका प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (PLMBIS) मा समावेश हुने दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण गर्ने प्रयोजनका लागि तयार भएकाले यस प्रणालीमा समावेश सार्वजनिक खर्चमात्र समेट्दछ। निजी क्षेत्र, घर परिवार, सहकारी, दातृ निकायबाट प्रत्यक्ष खर्च हुने र गैरसरकारी क्षेत्रहरूले दिगो विकास लक्ष्यमा पुऱ्याउने योगदानको अभिलेख यसबाट प्राप्त हुन सक्दैन। यसका लागि भिन्न प्रणालीबाट मूल्याङ्कन हुनुपर्ने हुन्छ।

२. यो पुस्तिका प्रदेशको कार्य विभाजन नियमावलीलाई मुल आधार मानी तयार गरिएको हुनाले भविष्यमा प्रदेशका निकायहरूबीच कार्य विभाजनमा परिवर्तन भएमा सोहीअनुसार प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ।

३. स्रोत पुस्तिकामा प्रदेशको सबै कार्यक्रमलाई समेट्ने क्रममा कतिपय उदाहरण राखिएका छन् उक्त उदाहरुणहरु सबैका लागि समान रूपमा सान्दर्भिक नहुन सक्दछन्। यस्तो अवस्थामा यसलाई सन्दर्भ उदाहरणका रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिएकाले त्यसै अनुरूप ग्रहण गर्नु (बुझ्नु) पर्ने हुन्छ।

परिच्छेद-३

वार्षिक विकास कार्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण

३.१ बजेट साङ्केतीकरण

विकासका लक्ष्यहरूलाई द्रुत, सन्तुलित र दिगो रूपमा हासिल गर्नु बजेटको महत्त्वपूर्ण उद्देश्य हो। बजेटले सरकारका नीति, योजना र कार्यक्रमको कार्यान्वयन सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ। बजेट निर्माण आफैंमा एक जटिल प्रक्रिया पनि हो। बजेटले सयौं क्रियाकलापका लागि स्रोतको व्यवस्था तथा सुनिश्चितता गरेको हुन्छ। तसर्थ कुन क्रियाकलाप के लक्ष्यसँग सम्बन्धित छ भन्ने जानकारी लिन कठिन प्रायः हुन्छ। बजेट साङ्केतीकरणले सरकारका लक्ष्य, क्रियाकलाप र विनियोजित बजेट बीच सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। फलस्वरुप विनियोजन भएका प्रत्येक क्रियाकलापहरू कुन लक्ष्य एवम् क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन्, साथै सो लक्ष्य प्राप्त गर्न कति रकम विनियोजन भएको छ भन्ने जानकारी लिन सकिन्छ।

३.२ दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण

दिगो विकास लक्ष्यका सम्बन्धित तहका सरकारहरूको जिम्मेवारीमा भएका लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक रकम विनियोजन भए नभएको र विनियोजित बजेटमध्ये भएको खर्चको प्रगति अनुगमन गर्न बजेट साङ्केतीकरणको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ।

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि नै वार्षिक बजेटमा दिगो विकास लक्ष्यको विनियोजन र विनियोजित रकमको खण्डीकृत तथ्याङ्कसमेत प्रतिविम्बित गर्ने गरी प्राथमिक तहको योगदानलाई (Primary Contribution) आधार मानी LMBIS मा साङ्केतीकरण गर्दै आएको छ। यस्तो साङ्केतीकरण गर्दा योजना, कार्यक्रम, आयोजना वा क्रियाकलापहरूको आबद्धताअनुसार दिगो विकासका लक्ष्यको साङ्केतीकरण हुने गरेको छ।

प्रदेश तहको बजेट तर्जुमाका लागि प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीको अवलम्बन गरिएको छ। यो प्रणालीको प्रयोग आ.व. २०७४/७५ बाट प्रारम्भ भएको हो।

३.३ साङ्केतीकरणका चालु अभ्यासमा देखिएका द्विविधाहरू

दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणका क्रममा निम्नबमोजिम द्विविधाहरू देखिएका छन्-

(१) प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीमा आयोजना स्वीकृतिको चरणमा नै बजेट उपशीर्षकअनुसार दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस प्रणालीमा सुरुमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणको फिल्ड रहे तापनि आ.व. २०७९/०८० मा परिमार्जनका क्रममा उक्त व्यवस्था केही समय छुट हुन गएकोले चालु आ.व. २०७९/०८० मा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण र विनियोजनमा द्विविधाको अवस्था सृजना हुन पुग्यो। फलतः प्रदेशको बजेट पुस्तिकामा कुनै पनि सङ्केतमा नपर्ने विनियोजनको आकार निकै बढी देखिन गएको छ।

सबै प्रदेशहरूको दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण तुलना गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले अन्य प्रदेशका पनि केही सान्दर्भिक विषयलाई यहाँ प्रसङ्गकोरूपमा समावेश गरिएको छ। साथै प्रदेशहरूले दिगो विकास लक्ष्यका लागि गरेको कुल बजेटमध्ये विभिन्न लक्ष्यमा गरेको विनियोजन प्रतिशत तालिका १० र रेखाचित्र २ मा दर्शाइएको छ। संलग्न तालिकामा शून्य लक्ष्यले कूल बजेटमध्ये दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण नगरेको वा शून्य सङ्केत उल्लेख गरेको बजेटको प्रतिशतलाई देखाएको छ।

तालिका १०: आ.व. २०७९/८० मा प्रदेशहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरूमा गरेको बजेट विनियोजन (प्रदेशको कुल बजेटको %)

लक्ष्य	प्रदेश १	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम
०	५८.८४	८५.८५	६९.९	७३.४५	४१.११	५४.१२	२२.६१
१	२.५३	०	०	०.२४	०.५४	१३.२६	६.०८
२	५.३९	०.१	१.४४	०.२८	७.७२	१.९६	२.५७
३	०	७.८३	१.६२	६.९१	७.२९	१०.४३	६.७१
४	०	०.२५	०.१४	०.११	३.३६	४.४९	५.८४
५	०	०	०	०	०.४	०.८९	३.५४
६	१.०३	०.२९	०.३५	५.२	३.७२	०.४८	७.०९
७	०.०३	०.०२	०.०१	०	०.२३	०.०३	०
८	०.१२	०.०१	०.०६	०.१६	०.८५	२.२४	२२.५४
९	१८.९३	४.२१	२.९६	२.९३	२०.९३	५.७२	३.४५
१०	०.९	०.११	०.०७	०	०.७५	०.१८	१.२८
११	८.३८	०.८३	२१.६७	१	५.८६	०.९६	३.५१
१२	०	०.६	०	४.५५	१.८७	०.०६	०.०६
१३	१.५३	०.१२	१.५२	२.१४	१.८५	२.८८	११.३५
१५	०.५५	०.२४	०.२५	०.१४	१.३७	०.४८	०.९१
१६	१.३७	०	०	२.७३	१.२५	०.९१	१.४२
१७	०.४१	०	०	०.१७	०.८९	०.९१	१

सङ्घबाट प्राप्त स-सर्त अनुदानबाट भएको बजेट विनियोजन प्रदेशमा साङ्केतीकरण गर्नु नपर्ने भए तापनि तालिकामा देखाएअनुसार ५ वटा प्रदेशहरूको करिब आधाभन्दा बढी बजेट दिगो विकास लक्ष्यसँग साङ्केतीकरण नगरेको देखिएको छ। यस गण्डकी प्रदेशले तीन वटा लक्ष्य (लक्ष्य ५, ७ र १०) सँग सम्बन्धित क्षेत्रमा बजेट विनियोजन गरेको देखिंदैन। उदाहरणको लागि गण्डकी प्रदेशको आव २०७९/८० को दिविलअनुसार बजेट विनियोजन रेखाचित्र २.४ मा पनि देख्न सकिन्छ।

रेखाचित्र २: आ.व. २०७९/८० मा प्रदेशहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरूमा गरेको बजेट विनियोजन (प्रदेशको कुल बजेटको %)

रेखाचित्र २.१ प्रदेश १

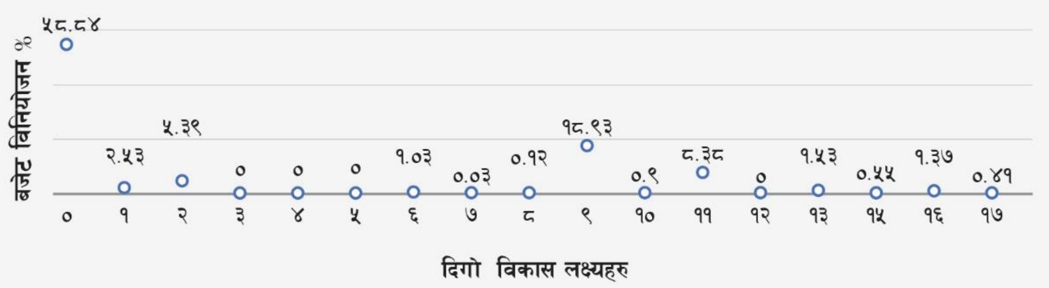

रेखाचित्र २.२ मधेस

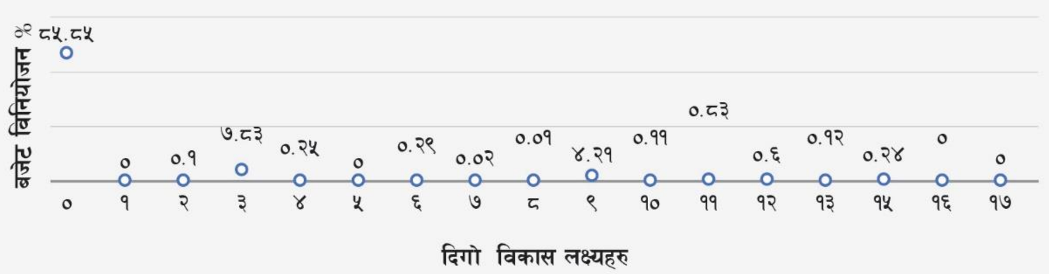

रेखाचित्र २.३ बागमती

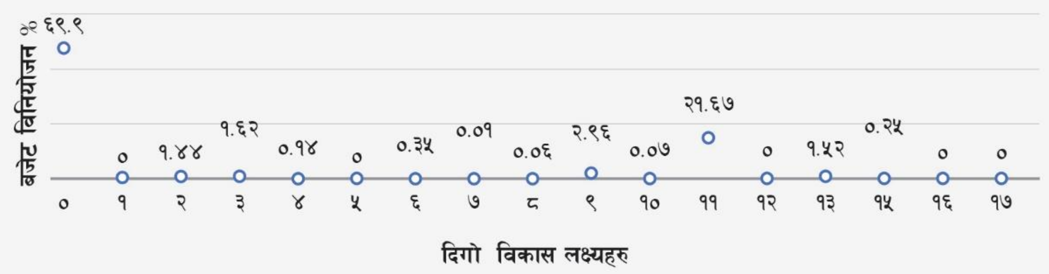

रेखाचित्र २.४ गण्डकी

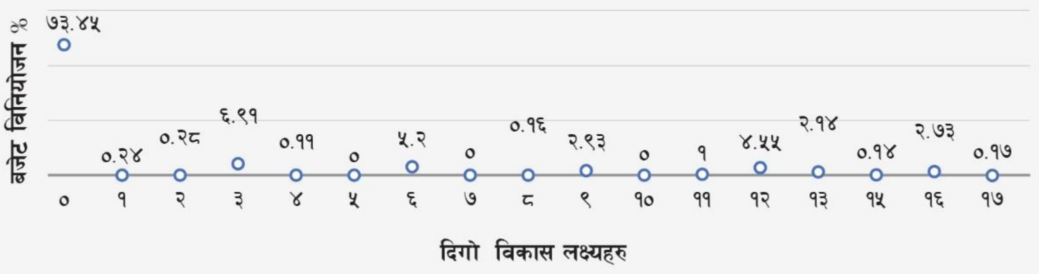

रेखाचित्र २.५ लुम्बिनी

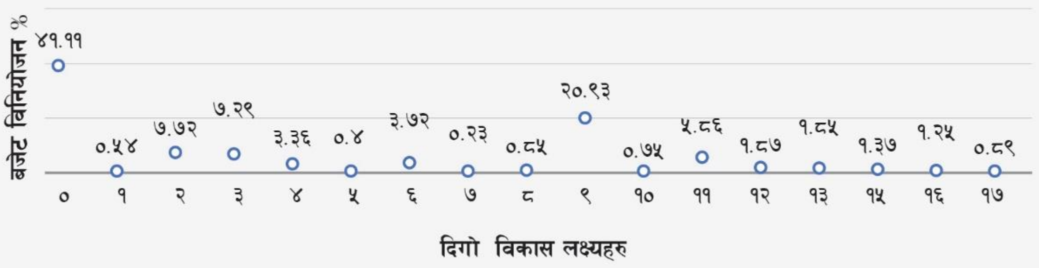

रेखाचित्र २.६ कर्णाली

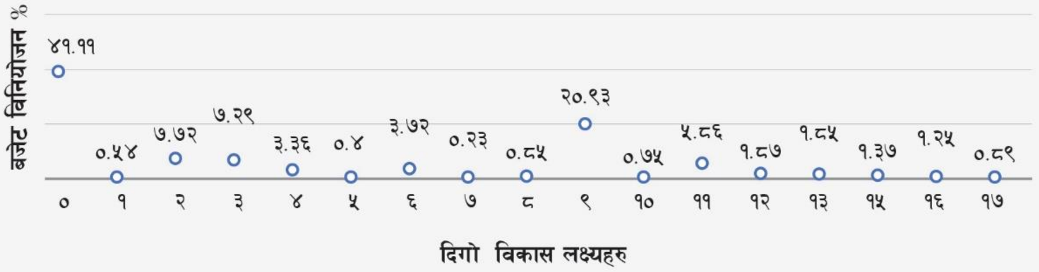

रेखाचित्र २.७ सुदुरपश्चिम

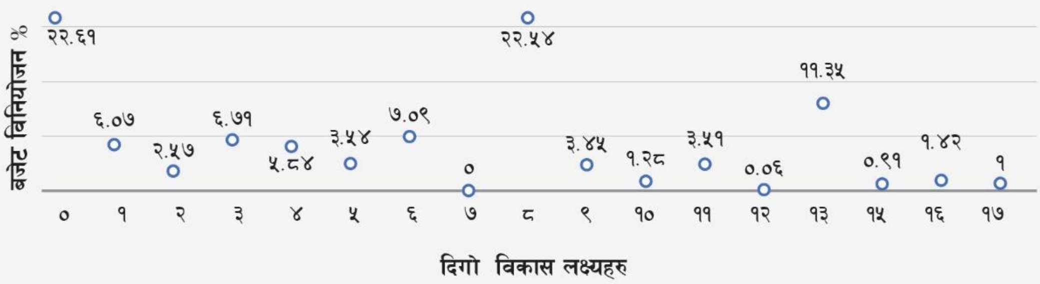

रेखाचित्र ३: नेपालको आ.ब. २०७९/८० को दिविल अनुसारको बजेट बिनियोजन

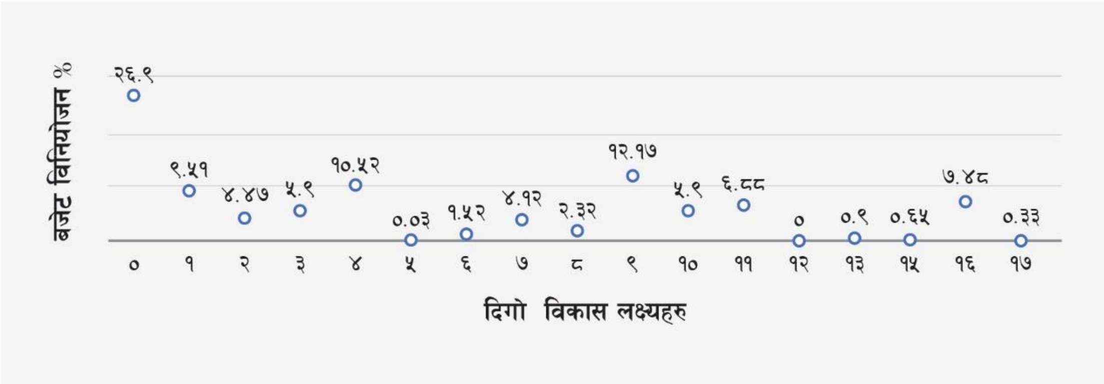

(२) नेपाल सरकारको आ.व. २०७९/८० को दिगो विकास लक्ष्यअनुसारको बजेट विनियोजनको अवस्थालाई रेखाचित्र ३ मा देखाइएको छ। प्रदेशको धेरै कार्यक्षेत्र दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित हुँदाका बाबजुद प्रदेशको बजेट साङ्केतीकरणमा दिगो विकास लक्ष्यमा नपर्ने विनियोजनको अनुपात सुदूरपश्चिम प्रदेशबाहेक अन्य प्रदेशमा सङ्घभन्दा निकै उच्च देखिएको छ। प्रदेशहरूको बजेटमा दिगो विकास लक्ष्यसँग साङ्केतीकरण नभएको बजेटको अंश सबैभन्दा कम सुदूरपश्चिम प्रदेशको २२.६१ प्रतिशतदेखि सबैभन्दा बढी मधेस प्रदेशको ८५.८५ प्रतिशतसम्म छ। दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणसम्बन्धी स्पष्टताको अभावमा दिगो विकाससँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित कार्यक्रमहरूसमेत कुनै लक्ष्यमा नपर्ने गरी साङ्केतीकरण भएको वा सङ्घबाट प्राप्त हुने ससर्त, विशेष र समपूरक अनुदानको दोहोरो साङ्केतीकरण भएको कारणले यस्तो अत्यधिक फरक परेको हो। यो प्रदेशको आ.व. २०७९/८० मा ससर्त, विशेष र समपूरक अनुदान कुल बजेटको करिब २५.४१ प्रतिशत छ भने दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण नभएको बजेटको अंश ७३.४५ प्रतिशत छ। यी दुई बीचको फरक अत्यधिक छ। साथै, बजेटको झन्डै तीन चौथाइ हिस्सा दिगो विकास लक्ष्यसँग साङ्केतीकरण भएको छैन।

प्रदेशहरूको आर्थिक वर्ष २०७९/८० को रातो किताबमा दिएको सङ्केत अध्ययन गर्दा प्रदेशहरूले एकै प्रकृतिको कार्यक्रमहरूलाई समेत फरक-फरक दिगो विकास लक्ष्यमा साङ्केतीकरण गरेको पाइन्छ। उदाहरणका लागि सामाजिक विकास कार्यालयहरूको लागि आ.व. २०७९/८० मा लुम्बिनी प्रदेशले विनियोजन गरेको बजेटलाई "०" अर्थात् कुनै पनि लक्ष्यमा नपर्ने भनी साङ्केतीकरण भएको छ भने गण्डकी प्रदेशले यसलाई दिगो विकास लक्ष्य १६ सँग आबद्ध गरेको छ। त्यस्तैगरी

सङ्घबाट प्राप्त हुने ससर्त अनुदानलाई प्रदेशमा साङ्केतीकरण गरेमा दोहोरो गणना हुने भएकाले प्रदेशमा साङ्केतीकरण गर्नु पर्दैन तर प्रदेश नं १ ले सामाजिक विकास मन्त्रालयको लागि विनियोजन भएको सङ्घीय सरकारको ससर्त अनुदानबाट प्राप्त रकमलाई पनि लक्ष्य १६ सँग आबद्ध गरेको छ भने सुदूरपश्चिम प्रदेशले लक्ष्य १२ सँग आबद्ध गरेको छ र बागमती प्रदेशले दिगो विकस लक्ष्यसँग आबद्ध गरेको छैन। यसमा बागमती प्रदेशले गरेअनुसार शून्य साङ्केतीकरण गर्नुपर्नेमा दिगो विकास लक्ष्यसँग आबद्ध गर्नाले सङ्घसँग दोहोरो गणना हुने सम्भावना हुन्छ। साथै फरक लक्ष्यसँग आबद्ध गर्नाले वास्तविक तथ्याङ्क पनि आउँदैन।

(३) दिगो विकास लक्ष्यअनुसार कार्यक्रम पहिचानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधिको अभावमा एउटै प्रकृतिका कार्यक्रमहरू एकभन्दा बढी दिगो विकास लक्ष्यमा साङ्केतीकरण हुने गरेको छ। उदाहरणका लागि गण्डकी प्रदेशले डिभिजन वन कार्यालय कुनैमा दिविल सङ्केत नं १३ र कुनै स्थानमा १५ मा साङ्केतीकरण गरेको छ भने ताल संरक्षण प्राधिकरण कहीं १३ नं र कहीं १७ नं मा साङ्केतीकरण गरेको देखिन्छ।

(४) प्रदेशहरूले गरेको दिगो विकास साङ्केतीकरण कतिपय विषयमा अमिल्दो देखिन्छ। उदाहरणका लागि सुदूरपश्चिम प्रदेशले कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन सहयोग तथा तालिम कार्यक्रम दिविल सङ्केत नं १५ मा, डिभिजन वन कार्यालयहरू दिविल सङ्केत नं ८ मा साङ्केतीकरण गरेको छ। अन्य प्रदेशमा समेत यस्तो अवस्था देखिन्छ।

३.४ दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणका लागि क्रियाकलाप वर्गीकरणका आधार

दिगो विकास लक्ष्यमध्ये प्रदेशको जिम्मेवारीभित्रका विषयवस्तुहरूलाई सम्बन्धित लक्ष्यमा उदाहरणका रूपमा क्रियाकलापहरू प्रस्तुत गर्दा देहायका दस्ताबेजलाई आधार मानिएको छ -

(क) प्रदेश कार्यविभाजन नियमावली, २०७४ मा उल्लिखित प्रदेशको काम कर्तव्य र अधिकार।

(ख) संविधानमा उल्लिखित एकल र साझा अधिकारका सम्बन्धमा नेपाल सरकारद्वारा मिति २०७३।१०।१८ मा स्वीकृत कार्यविश्लेषण।

(ग) अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा प्रदेशले सञ्चालन गर्ने भनी तोकिएका कार्यहरू।

(घ) आर्थिक कार्यविधि तथा वित्त उत्तरदायित्व ऐनले प्रदेशले गर्नुपर्ने भनेका कामहरू।

(ङ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारीमा पर्ने विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाको वर्गीकरण तथा बाँडफाँटसम्बन्धी मापदण्ड, २०७६।

(च) प्रदेश तहको आवधिक योजना र वार्षिक योजनामा उल्लिखित कार्यक्रमहरू।

३.५ दिगो विकास लक्ष्यमा पर्ने प्रादेशिक कार्यक्रम तथा क्रियाकलाप

प्रदेशमा विकासको अवस्था, प्राथमिकता र भूगोलअनुसार कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूमा विविधता हुने भएकाले सकेसम्म सबै क्रियाकलापलाई समेटने गरी उदाहरणा प्रस्तुत गरिएको छ। दिगो विकास साङ्केतीकरणमा सहजताका लागि प्रदेश तहको कार्यजिम्मेवारीमा आधारित रही देहायअनुसार उदाहरण प्रस्तुत गरिएका छन्।

३.५.१: दिगो विकास लक्ष्य १

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध कार्यक्रम र क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १: सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने।		१
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **सहकारी**	**१. नीति, कानून मापदण्ड** ▪ सहकारीसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ क्षेत्रगत योजना। **२. सहकारीसम्बन्धी संस्थागत संरचना** ▪ भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारणसम्बन्धी प्रदेश मन्त्रालय, ▪ सहकारी निर्देशनालय, ▪ सहकारी रजिस्ट्रारको कार्यालय, ▪ डिभिजन सहकारी कार्यालय, ▪ सहकारी तालिम केन्द्र/प्रशिक्षालय, **३. सङ्घीय अनुदान कार्यक्रमः (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ सहकारीसम्बन्धी ससर्त अनुदानका कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध कार्यक्रम र क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १ः सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने।		१
	▪ सहकारीसम्बन्धी समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रम, ▪ सहकारीसम्बन्धी सहलगानी, साझेदारीका कार्यक्रम, ४. **सहकारी विकास** ▪ प्रादेशिक स्तरका (एकभन्दा बढी स्थानीय तह कार्यक्षेत्र रहेका) सहकारी संस्थाको दर्ता तथा अभिलेख, ▪ प्रादेशिक स्तरका सहकारी संस्थाको नियमन कार्यक्रम, ▪ सहकारी संस्थाको प्रवर्द्धन, संस्थागत विकास र परिचालन कार्यक्रम, ▪ सहकारी बजार, ▪ सहकारीमा आधारित उत्पादन तथा रोजगारी प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ सहकारी तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि, ▪ वित्त साक्षरता।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **वित्त सेवा**	१. **वित्त सेवा** ▪ नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नीति अनुरूप वित्त संस्थासम्बन्धी कार्यक्रम, २. **लघु बीमा (कृषि, पशु)**	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **गरिबी निवारण**	१. **गरिबी निवारण** ▪ गरिबी निवारणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, नियमनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, ▪ गरिब घरपरिवार पहिचान, ▪ गरिबी निवारणसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान, ▪ सूचना व्यवस्थापन र नियमनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू। २. **सङ्घीय अनुदान (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ गरिबी निवारणसम्बन्धी ससर्त अनुदानका कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध कार्यक्रम र क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १: सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने।		१
	▪ गरिबी निवारणसम्बन्धी समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रम, ▪ गरिबी निवारणसम्बन्धी सहलगानी, साझेदारीका कार्यक्रम **३. लक्षित समूह कार्यक्रम** ▪ गरिबसँग मुख्यमन्त्री कार्यक्रम, ▪ लक्षित क्षेत्र र विपन्न समूहसम्बन्धी आर्थिक विकास कार्यक्रम, ▪ विपन्न आवास कार्यक्रम, ▪ लक्षित कार्यक्रम सहुलियतयुक्त लगानी व्यवस्थापन, ▪ सीप विकास तथा आय आर्जनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू। **४. समृद्धिमूलक कार्यक्रमहरू, जस्तै** ▪ तराई मधेस समृद्धि कार्यक्रम, ▪ उत्तरी क्षेत्र पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ▪ कर्णाली समृद्धि कार्यक्रम, ▪ यस्तै प्रदेश विशेषका कार्यक्रमहरू। **५. सामाजिक संरक्षणमूलक (Social protection) रोजगारी कार्यक्रम, जस्तै** ▪ प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र), ▪ मुख्यमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, ▪ अन्य रोजगारमूलक कार्यक्रमहरू।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **योजना तथा तथ्याङ्क प्रणाली**	**१. योजना, तथ्याङ्क तथा अभिलेख व्यवस्थापन** ▪ प्रादेशिक तथ्याङ्क र अभिलेख व्यवस्थापन, ▪ स्रोत नक्सा, प्रदेश वस्तुस्थिति विवरण (Provincial Profile) /पार्श्वचित्र निर्माण, ▪ संस्थागत विकासअन्तर्गत प्रादेशिक तथ्याङ्क कार्यालय स्थापना तथा सञ्चालन, ▪ घरपरिवार तथा संस्था सर्वेक्षण,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध कार्यक्रम र क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १: सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने।		१
	▪ अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन।	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **महिला बालबालिका र सामावेशीकरण** **ज्येष्ठ नागरिक**	१. **ज्येष्ठ नागरिकहरूको व्यवस्थापन** ▪ ज्येष्ठ नागरिक क्लब, दिवा सेवा केन्द्र, भेटघाट स्थलको निर्माण, सञ्चालन तथा अनुगमन, ▪ स्याहार तथा पुनर्स्थापना केन्द्र।	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **महिला बालबालिका र सामावेशीकरण** **सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण**	१. **सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रमहरू** ▪ सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, ▪ कानून, मापदण्ड, नियमनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, ▪ सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान।	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **महिला बालबालिका तथा समावेशीकरण** (बालबालिका तथा किशोरकिशोरी)	१. **बालगृह स्थापना तथा सञ्चालन** २. **सडक वालबालिकाको व्यवस्थापन**	

३.५.२: दिगो विकास लक्ष्य २

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **कृषि**	**१. नीति कानून मापदण्ड** ▪ कृषिसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ कृषि क्षेत्रगत योजना। **२. कृषिसम्बन्धी संस्थागत संरचना** ▪ प्रदेश कृषि मन्त्रालय, ▪ कृषि विकास निर्देशनालय, ▪ कृषि ज्ञान केन्द्र, ▪ प्रादेशिक कृषि तालिम केन्द्र। **३. सङ्घीय अनुदान कार्यक्रमः (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र),** ▪ कृषिसम्बन्धी ससर्त अनुदानका कार्यक्रम, ▪ कृषिसम्बन्धी समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रम, ▪ कृषिसम्बन्धी सहलगानीका कार्यक्रम, **४. कृषिसम्बन्धी कार्यक्रम** ▪ प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको वा सङ्घको बजेटमात्र साङ्केतीकरण गरेको अवस्थामा मात्र), ▪ मुख्यमन्त्री जलवायुमैत्री कृषि आयोजना, ▪ स्मार्ट कृषि गाउँ कार्यक्रम, ▪ कृषि उत्पादन, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम, ▪ कृषि विकास रणनीति अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम, ▪ कृषि स्रोत तथा प्रविधि सेवा टेवा विस्तार कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ कृषिजन्य उद्योग, यन्त्र तथा पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ▪ कृषि क्षमता अभिवृद्धि तथा सीप विकास तालिम कार्यक्रम, ▪ कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन सहयोग कार्यक्रम, ▪ बाली विकास कार्यक्रम, ▪ खास बालीमा आधारित अभियानमुखी मिसन कार्यक्रम, ▪ कृषि विभाग सम्बन्धित कार्यक्रम, ▪ जलवायुमैत्री कृषि कार्यक्रम। **५. जग्गा चक्लाबन्दी कार्यक्रम** ▪ सहकारी मोडेलमा जग्गा चक्लाबन्दी, ▪ चक्लाबन्दी गरेको जग्गा व्यवस्थापनमा प्राविधिक सहयोग। **६. खाद्य पहुँच** ▪ खाद्यान्न ढुवानी र आपूर्तिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, ▪ खाद्यान्न भण्डारणसम्बन्धी पूर्वाधार निर्माण। **७. कृषि सहायता** ▪ कृषि अनुदान कार्यक्रम, ▪ कृषि उपकरण अनुदान तथा हस्तान्तरण कार्यक्रम, ▪ बीउबिजन अनुदान, ▪ व्याज अनुदान कार्यक्रम। **८. कृषि उत्पादन संरक्षण** ▪ कोल्ड स्टोर/रुम (चिस्यान केन्द्र) निर्माण, ▪ कोल्डस्टोर सञ्चालन अनुदान। **९. कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकास कार्यक्रम** ▪ उच्च मूल्ययुक्त कृषिजन्य वस्तुको प्रवर्द्धन, विकास तथा बजारीकरण,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ कृषि बजार सूचना, ▪ कृषिसम्बन्धी प्रविधि प्रसार, ▪ कृषिसम्बन्धी प्राविधिक सेवा, ▪ कृषि सामग्री आपूर्ति व्यवस्थापन, ▪ कृषिजन्य प्राकृतिक प्रकोप तथा महामारी रोगको नियन्त्रण, ▪ एक जिल्ला एक उत्पादन कार्यक्रम, ▪ प्राङ्गारिक जैविक खेती। **१०. बाली तथा बागवानी विकास कार्यक्रम** ▪ बागवानी फर्म तथा बागवानी विकास केन्द्रहरू, ▪ उष्ण प्रदेशीय (केन्द्र) बागवानी कार्यक्रम, ▪ शीतोष्ण बागवानी (केन्द्र) नर्सरी कार्यक्रम, ▪ उपोष्ण प्रदेशीय बागवानी विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ किम्वु नर्सरी विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ स्याउ तथा ओखर विकास कार्यक्रम, ▪ फलफूलका बिरुवा उत्पादन तथा वितरण, ▪ उन्नत आलु तथा तरकारी विकास कार्यक्रम, ▪ कन्दमूल तरकारी विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ मसला बाली विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ उन्नत बाली विकास तथा संरक्षण कार्यक्रम, ▪ स्थानीय बालीको संरक्षण र विकास, बाली विकास कार्यक्रम, ▪ एक पालिका एक स्थानीय उत्पादन कार्यक्रम, ▪ यस्तै बागवानीसम्बन्धी प्रदेश विशिष्ट अन्य कार्यक्रमहरू। **११. फलफूल विकास कार्यक्रम** ▪ पहाडी क्षेत्र काष्डफल तथा फलफूल विकास आयोजना (NAFHA),	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ शीतोष्ण फलफूल रुटस्टक विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ फलफूल सुपरजोन/जोन कार्यक्रम, ▪ सुक्खा फलफूल विकास केन्द्र/कार्यक्रम, ▪ पुष्प विकास (केन्द्र) कार्यक्रम, ▪ मनाङ, मुस्ताङ र गोरखाको उत्तरी क्षेत्रमा उच्च घनत्वको स्याउ विकास, ▪ फलफूल बिरुवा रोपण अभियान कार्यक्रम, ▪ आयमूलक फलफूल वन प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ यस्तै फलफूल विकाससम्बन्धी प्रदेश विशिष्ट अन्य कार्यक्रमहरू। १२. **कृषि प्रसार, तालिम तथा सूचना सञ्चारसम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ▪ कृषि स्रोत केन्द्र, ▪ कृषि तालिम केन्द्र/कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन सहयोग तथा तालिम केन्द्र, ▪ कृषकसँग कृषिविद्यार्थी कार्यक्रम, ▪ कृषिसम्बन्धी सूचनाको प्रचारप्रसार, ▪ कृषि क्षमता अभिवृद्धि तथा सीप विकास तालिम कार्यक्रम। १३. **कृषि उत्पादन मूल्य अभिवृद्धि** ▪ अदुवा, बेसार, सुपारीलगायतका उत्पादनको प्रशोधन, ▪ चिया परीक्षण प्रशोधन तथा प्रवर्द्धन। १४. **बीउ प्रवर्द्धन तथा गुण नियन्त्रण** ▪ बीउबिजन आपूर्ति र नियमन, ▪ तरकारी जर्म प्लाज्मा सम्बन्धन तथा बीउ उत्पादन केन्द्र/कार्यक्रम, ▪ बीउ संरक्षण कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ बीउ भण्डारण गृह स्थापना तथा सञ्चालन, ▪ बीउको गुणस्तर संरक्षण र नियन्त्रणसम्बन्धी कार्यक्रम। **१५. व्यावसायिक ग्रेनेज केन्द्र** **१६. प्रजनन पिंढी बीज कोया स्रोत केन्द्र** **१७. रेशम विकास कार्यक्रम** **१८. कृषि आधुनिकीकरण कार्यकम जस्तै-** ▪ कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण, बजारीकरण र औद्योगिकीकरणका लागि उत्पादन वृद्धि कार्यक्रम, ▪ कृषि कर्जा सहजीकरणसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ कृषि मेला कार्यक्रम, ▪ कृषिजन्य उत्पादनको मूल्य अभिवृद्धि, ▪ कृषि उत्पादन प्रशोधनसम्बन्धी कार्यक्रम। **१९. मौरीपालन कार्यक्रम** **२०. रोग महामारी नियन्त्रण** ▪ कृषि उत्पादनमा देखिने रोगहरू नियन्त्रण। **२१. कृषि तथा फलफूल उत्पादन सङ्कलन केन्द्र, कृषि बजार** **२२. कृषि उत्पादन तथ्याङ्क अभिलेखीकरण** ▪ कृषि उत्पादनको प्रकृतिअनुसार कृषि उत्पादन तथ्याङ्क व्यवस्था, अभिलेखीकरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू। २३. **कृषिसम्बन्धी अनुसन्धान, प्रयोगशाला र कृषि अनुसन्धान** ▪ कृषि प्रयोगशाला, ▪ एकीकृत कृषि प्रयोगशाला, ▪ बीउबिजन प्रयोगशाला, ▪ बाली संरक्षण प्रयोगशाला, ▪ माटो जाँच (माटो तथा मल परीक्षण केन्द्रसमेत)। **२४. प्रविधि विकास**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ कृषि प्रविधि प्रवर्द्धन, ▪ उन्नत औजार, प्रविधि हस्तान्तरण, ▪ कृषि अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, **२५. कृषि क्षेत्र लक्षित पूर्वाधार (कृषि पूर्वाधारहरू निर्माण वा प्रोत्साहनसम्बन्धी कार्यक्रम)** ▪ कृषि पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, **२६. कृषि बजार** ▪ प्रादेशिक कृषि हाट बजार, ▪ कृषि सहकारी बजार। **२७. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** ▪ कृषि विकास रणनीति अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **पशुपन्छी**	**१. नीति कानून मापदण्ड** ▪ पशुपन्छी पालन, पशुपन्छीजन्य उत्पादन व्यवस्थापन र पशु स्वास्थ्यसम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी क्षेत्रगत योजना। **२. पशुपन्छीसम्बन्धी संस्थागत संरचना** ▪ पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय, ▪ पशु (भेटेरेनरी) अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रहरू, ▪ पशुपन्छी विकास कार्यालयहरू, ▪ एकीकृत कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यालय **३. सङ्घीय अनुदान कार्यक्रमहरू:(सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ पशुपन्छी तथा मत्स्यपालनसम्बन्धी ससर्त अनुदानका कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ पशुपन्छी तथा मत्स्यपालनसम्बन्धी समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छी तथा मत्स्यपालनसम्बन्धी सहलगानीका कार्यक्रम। **४. पशुपन्छी विकास कार्यक्रम** ▪ पशुपन्छी विकास तथा पशु स्वास्थ्य नियमन कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छी व्यवसाय प्रवर्द्धन, ▪ कृषि तथा पशुपन्छी स्रोत तथा प्रविधि सेवा टेवा विस्तार कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी सङ्घीय अनुदान कार्यक्रम, ▪ पशु नश्ल सुधारसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ व्यावसायिक पशुपालनसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छी विकाससम्बन्धी शिक्षा तथा सहायता, ▪ पशु सेवा विभाग। **५. पशुपन्छी विकास कार्यक्रम** ▪ उन्नत पशु विकास फर्म, ▪ (गण्डकी) गाई फार्म विकास कार्यक्रम। **६. पशुपन्छीजन्य व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकास कार्यक्रम** ▪ पशुपन्छी बजार शृङ्खला विकास (रायोआ), ▪ पशुपन्छी बजार सूचना, ▪ कृषि तथा पशुपन्छी हाटबजार, ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी उन्नत प्रविधि प्रसार, ▪ उन्नत नश्ल सुधार कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी प्राविधिक सेवा **७. पशुपन्छीजन्य उत्पादन तथ्याङ्क अभिलेखीकरण** ▪ पशुपन्छी उत्पादन तथ्याङ्क अभिलेखीकरण,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	८. पशुपन्छी क्षेत्र लक्षित पूर्वाधार (पूर्वाधारहरू निर्माण वा प्रोत्साहनसम्बन्धी कार्यक्रम) ▪ कृषि तथा पशुपन्छीजन्य उद्योग, यन्त्र तथा पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ▪ दुग्ध चिस्यान केन्द्र निर्माण निर्माण तथा सञ्चालन र सहजीकरण, ▪ छुर्पी तथा चीज उत्पादन प्रवर्द्धन कार्यक्रम। **९. महामारी नियन्त्रण** ▪ पशुपन्छी तथा मत्स्य क्षेत्रमा प्राकृतिक प्रकोप तथा महामारी नियन्त्रण। **१०. पशु सेवा तालिम केन्द्र** **११. बाख्रा विकास फर्म** **१२. कुखुरा विकास फर्म** **१३. पशु स्वास्थ्य, पशु रोग पहिचान तथा नियन्त्रण** ▪ पशुपन्छी चिकित्सा सेवाको व्यवस्थापन, ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी बीमा, ▪ पशुपालन तथा पशु रोग नियन्त्रण, ▪ भेटेरिनरी एम्बुलेन्स खरिद, सञ्चालन वा हस्तान्तरण, ▪ पशु स्वास्थ्यसम्बन्धी अन्य कार्य। **१४. पशुपन्छीसम्बन्धी अनुसन्धान, प्रयोगशाला र क्वारेन्टाइन** ▪ पशुपन्छीसम्बन्धी अनुसन्धान कार्यक्रम, ▪ पशुपन्छी र मत्स्यसम्बन्धी प्रयोगशाला ▪ क्वारेन्टाइन। **१५. दुग्ध प्रवर्द्धन तथा पशुपन्छी आहार विकास कार्यक्रम** **१६. पशु सेवा प्रसार कार्यक्रम** **१७. मत्स्य विकास तथा प्रवर्द्धन** ▪ मत्स्य विकास केन्द्र, ▪ मत्स्य विकास तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ मत्स्य विकास केन्द्रहरू। १८. प्रदेश दुग्ध विकास बोर्ड।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र कृषि र पशुपन्छी	१. कृषि तथा पशुपन्छी स्रोत तथा प्रविधि सेवा टेवा कार्यक्रम २. कृषि तथा पशुपन्छी उद्योग यन्त्र तथा पूर्वाधार विकास कार्यक्रम ३. गरिब तथा विपन्न वर्ग लक्षित विशेष कृषि तथा पशुपालन विकास कार्यक्रम ४. प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्द्धन, रैथाने बाली तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र स्वास्थ्य तथा पोषण	१. कृषि उत्पादन, खाद्य तथा पोषण सुधार र पोषण सुरक्षा कार्यक्रम २. बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र भूमि व्यवस्था	१. प्रदेश भूमि व्यवस्थासम्बन्धी मन्त्रालय, २. मालपोत र नापी कार्यालयहरू।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र भूमि व्यवस्था	३. भूमि व्यवस्थापन तथा भू-उपयोगसम्बन्धी कार्यक्रम ▪ भू-उपयोग नीति, योजना, कार्यक्रम। ४. गुठी व्यवस्थापन ▪ भूमि तथा गुठी व्यवस्थापन कार्यक्रम।	
३. पूर्वाधार विकास क्षेत्र सिँचाइ तथा जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन	१. नीति कानून तथा क्षेत्रगत योजनाः ▪ सिँचाइ तथा नदी नियन्त्रणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ सिँचाइ तथा नदी नियन्त्रणसम्बन्धी क्षेत्रगत योजना गुरुयोजना निर्माण। २. जलस्रोत सिँचाइसम्बन्धी संस्थागत संरचना	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ जलस्रोत सिँचाइसम्बन्धी प्रदेश मन्त्रालय, ▪ सिँचाइसम्बन्धी निर्देशनालय, ▪ जलस्रोत तथा सिँचाइ विकास डिभिजन कार्यालयहरू, ▪ भूमिगत जलस्रोत तथा सिँचाइ कार्यालयहरू **३. सङ्घीय अनुदान कार्यक्रमः (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ सिँचाइसम्बन्धी ससर्त अनुदान, ▪ समपूरक र विशेष अनुदान, ▪ सहलगानीका कार्यक्रम। **४. सिँचाइ व्यवस्थापन कार्यालयहरू जस्तै** ▪ सिँचाइ व्यवस्थापन कार्यालय, ▪ यस्तै प्रदेश विशेष सिँचाइ आयोजनाहरू। **५. सिँचाइसम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रम** ▪ प्रदेश सिँचाइ विकास गुरुयोजना निर्माण, ▪ सिँचाइ आयोजनाहरू, ▪ सिँचाइ पुनर्स्थापना आयोजना, ▪ मझौला सिँचाइ आयोजना, ▪ एकभन्दा बढी स्थानीय तहसँग सम्बन्धित आयोजना निर्माण, ▪ कमाण्ड क्षेत्र विकास कार्यक्रम ▪ एकीकृत ऊर्जा तथा सिँचाइ विशेष कार्यक्रम, ▪ भूमिगत स्यालो तथा डिप ट्युबवेल सिँचाइ कार्यक्रम/आयोजना, ▪ सिँचाइ आयोजना मर्मत, सुधार, स्तरोन्नति/विस्तार कार्यक्रम, ▪ सिँचाइ पुनर्स्थापना आयोजना, ▪ सिँचाइ मर्मत सम्भार आयोजनाहरू (सिँचाइ आयोजना मर्मत सम्भार तथा विस्तार कार्यक्रमसमेत)	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने,		२
	▪ भूमिगत स्यालो तथा डिप ट्युबवेल सिँचाइ आयोजना ▪ समृद्ध तराई मधेस सिँचाइ विशेष कार्यक्रम, ▪ मझौला तथा वैकल्पिक प्रविधिमा आधारित सघन सिँचाइ कार्यक्रम, ▪ जलाशय निर्माण तथा ताल एवम् पोखरी संरक्षण कार्यक्रम, ▪ समुदाय व्यवस्थित सिञ्चित कृषि क्षेत्र आयोजना, ▪ स्थानीय तहमार्फत कार्यान्वयन हुने लघु तथा साना सतह तथा भूमिगत सिँचाइ, सिँचाइ कार्यक्रम, ▪ लिफ्ट सिँचाइ आयोजना। ६. **अध्ययन अनुसन्धानः** ▪ सिँचाइसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान, ▪ सिँचाइ आयोजनाहरूको विस्तृत अध्ययन, सर्वेक्षण। ७. **तटबन्ध र नदी नियन्त्रण**[६] ▪ मझौला प्रकृतिका नदीहरू (महाभारत र चुरे पहाडबाट उद्गम भई बग्ने नदी) नियन्त्रण, व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रम। ▪ पहिरो नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ जनता तटबन्ध कार्यक्रम।	

[६] नदी नियन्त्रण र तटबन्ध उद्देश्यअनुसार विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित छन्। कृषि भूमिसम्बन्धी नदी तटबन्धको कार्यक्रम दिविल -२ मा समावेश गरिएको।

३.५.३: दिगो विकास लक्ष्य ३

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ३: सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्द्धन गर्ने,		३
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **स्वास्थ्य तथा पोषण**	**१. नीति कानून तथा क्षेत्रगत योजनाः** ▪ स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी क्षेत्रगत योजना निर्माण। **२. स्वास्थ्य संस्थाः** ▪ प्रदेश स्वास्थ्य मन्त्रालय, ▪ प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय, ▪ स्वास्थ्य सेवा कार्यालयहरू, ▪ प्रादेशिक अस्पताल तथा अस्पतालहरू, ▪ प्रदेश जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला, ▪ जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र, ▪ आयुर्वेद औषधालय। **३. सङ्घीय अनुदानका कार्यक्रमः** ▪ ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ सहलगानीका कार्यक्रमहरू। **४. अस्पतालः** ▪ प्रादेशिक अस्पताल, ▪ प्रदेश मातहतका जिल्ला तथा अन्य सरकारी र सामुदायिक अस्पतालहरू। **५. परिवार कल्याण कार्यक्रम** **६. महामारी रोग नियन्त्रण,** ▪ स्वास्थ्यजन्य महामारी रोग नियन्त्रण। **७. प्रदेश स्वास्थ्य आपत्कालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र** **८. स्वास्थ्य तालिम केन्द्र** ▪ राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्र,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ३: सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्द्धन गर्ने,		**३**
	▪ प्रदेश स्वास्थ्य तालिम केन्द्र। **९. अपाङ्गता रोकथाम तथा कुष्ठरोग नियन्त्रण कार्यक्रम** **१०. क्षयरोग नियन्त्रण कार्यक्रम** **११. उपचारात्मक सेवा कार्यक्रम** **१२. नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा सेवा कार्यक्रम** **१३. स्वास्थ्य व्यवस्थापन कार्यक्रम** **१४. अपाङ्गता रोकथाम तथा कुष्ठरोग नियन्त्रण कार्यक्रम** **१५. आयुर्वेद तथा वैकल्पिक उपचार** ▪ आयुर्वेद सेवा कार्यक्रम, ▪ आयुर्वेद औषधालयहरू, ▪ आयुर्वेद केन्द्र, ▪ आयुर्वेद चिकित्सालयहरू। **१६. स्वास्थ्य व्यवस्थापन कार्यक्रम** **१७. स्वास्थ्य सेवा सबलीकरण तथा विस्तार कार्यक्रम** **१८. राष्ट्रिय/प्रादेशिक स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार केन्द्र (सङ्घ ससर्त अनुदान) (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** **१९. एचआईभी एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण** **२०. प्रदेश जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला विस्तार तथा सुदृढीकरण** **२१. प्रदेश स्वास्थ्य आपूर्ति व्यवस्थापन केन्द्र** **२२. स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम** **२३. प्रादेशिक अस्पताल सुदृढीकरण कार्यक्रम/अस्पताल सेवा सुदृढीकरण तथा विस्तार कार्यक्रम** ▪ भवन पूर्वाधार, ▪ अस्पतालजन्य फर्निचर तथा फिक्चर्स, ▪ मेसिनरी औजार,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ३: सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्द्धन गर्ने,		३
	▪ स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी यातायातका साधनहरू। २४. प्रजनन स्वास्थ्य २५. बर्थिङङ सेन्टर स्थापना तथा सञ्चालन २६. परिवार नियोजन कार्यक्रम २७. स्वास्थ्यजन्य महामारी रोग नियन्त्रण २८. सरुवा रोग (डेंगु, कालाजार, औलो आदि) नियन्त्रण कार्यक्रम २९. एकीकृत स्वास्थ्य तथा सरसफाइ कार्यक्रमहरू ३०. खोप, औषधि, उपकरणको सञ्चालन ३१. लक्षित वर्ग निःशुल्क (७५ वर्ष माथिका ज्येष्ठ नागरिक,......) स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम, ३२. स्वास्थ्य बीमा, ३३. लागू औषध प्रयोगकर्ताको न्यूनीकरण तथा सहायता कार्यक्रम ३४. स्थानीय तहहरूका बीच स्वास्थ्य सेवाको समन्वयसम्बन्धी कार्यक्रम ३५. स्थानीय तहलाई स्वास्थ्य, पोषण तथा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुदान ३६. प्रादेशिक स्तरको जनसांख्यिक सूचना व्यवस्थापन, ३७. स्वास्थ स्वयंसेवी अभियान ३८. क्षमता अभिवृद्धि ▪ क्षमता विकास तथा अध्ययन। ३९. योजना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सुदृढीकरण	

३.५.४: दिगो विकास लक्ष्य ४

प्रमुख क्षेत्र/ उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ४: समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्दै र जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने,		४
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **शिक्षा**	१. **सामाजिक विकाससम्बन्धी नीति कानून मापदण्ड** ▪ शिक्षा तथा विज्ञान तथा प्रविधि, युवा र खेलकुद सम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ क्षेत्रगत योजना। २. **सामाजिक विकास संस्थागत क्षेत्र** ▪ प्रदेश शिक्षा तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय, ▪ शिक्षा विकास निर्देशनालय, ▪ सामाजिक विकास कार्यालयहरू (शिक्षा, जनसङ्ख्या, युवा तथा खेलकुद हेर्ने), ▪ मानव संसाधन विकास केन्द्र। ३. **शिक्षा तथा सामाजिक विकाससम्बन्धी सङ्घीय अनुदानका कार्यक्रमहरू (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ ससर्त अनुदान, ▪ समपूरक र विशेष अनुदान, ▪ सहलगानी आयोजना ४. **नमुना विद्यालय र विशेष शिक्षा कार्यक्रम** ५. **विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम- जिल्लास्तर (सङ्घ ससर्त अनुदान) सबैको लागि शिक्षा-शिशु विकास कार्यक्रम (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ६. **मुख्यमन्त्री शैक्षिक सुधार कार्यक्रम** ७. **उच्च शिक्षा कार्यक्रम** • प्रदेश विश्वविद्यालयहरू जस्तै गण्डकी विश्वविद्यालय, ▪ पोली टेक्निकल विद्यालयहरू, ▪ बहुप्राविधिक शिक्षालय।	

प्रमुख क्षेत्र/ उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	८. शैक्षिक पूर्वाधार विकास कार्यक्रम ▪ विद्यालय पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ▪ उच्च शिक्षा पूर्वाधार विकास कार्यक्रम। **९. परीक्षा बोर्ड** ▪ प्रादेशिक परीक्षा बोर्ड, ▪ परीक्षा सञ्चालन। **१०. अनौपचारिक तथा साक्षरता र विशेष शिक्षा कार्यक्रम जस्तै** ▪ अपाङ्गता भएका, अटिजमलगायतका विशेष शिक्षा आवश्यक पर्ने बालबालिकाका शिक्षा कार्यक्रम र यस्तो शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयहरूका लागि विशेष शिक्षा अनुदान कार्यक्रम, ▪ अपाङ्गता भएका, अटिजम भएका लगायतका विशेष शिक्षा प्रदान गर्ने सङ्घ/स्थाहरूलाई शैक्षिक अनुदान। **११. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम** ▪ शैक्षिक विकास तथा प्राविधिक शिक्षा कार्यक्रम, ▪ प्राविधिक तथा व्यावसायिक विद्यालय स्थापनामा स्थानीय तहलाई सहयोग कार्यक्रम, ▪ प्रदेश प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम, ▪ प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्/कार्यक्रमहरू, ▪ प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद सम्बन्धी कार्यक्रम तथा विशेष कार्यक्रमहरू, ▪ प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा र सीप विकास कार्यक्रम, ▪ प्रादेशिक प्राविधिक प्रतिष्ठान, ▪ प्रादेशिक प्राविधिक शिक्षालयहरू, ▪ औद्योगिक क्षेत्रसँग काम गर्दै सिक्ने इन्टर्न जस्ता कार्यक्रमहरू।	

प्रमुख क्षेत्र/ उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	१२. शैक्षिक तालिम ▪ शिक्षा तालिम केन्द्र, ▪ शिक्षक तालिम तथा क्षमता विकास, ▪ शिक्षकहरूलाई व्यावसायिक तथा सीप विकास तालिम। **१३. तथ्याङ्क अभिलेखीकरण** ▪ शैक्षिक (EMIS लगायत) तथा विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन र अभिलेखीकरण। **१४. विज्ञान तथा प्रविधि** ▪ विज्ञान तथा प्रविधि विकास कार्यक्रम, ▪ विज्ञान तथा प्रविधिसम्बन्धी नवप्रवर्तनात्मक कार्यक्रम, ▪ गण्डकी आविष्कार केन्द्र। **१५. छात्रवृत्ति कार्यक्रम** ▪ गरिब तथा सीमान्तीकृत विद्यार्थीहरूका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा छात्रवृत्ति कार्यक्रम। **१६. प्रज्ञा प्रतिष्ठान** ▪ प्रदेश प्रज्ञा प्रतिष्ठान, ▪ प्रदेश विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान। **१७. शिक्षा तथा सामाजिक विकास अनुदानः** ▪ स्थानीय तहलाई प्रदान आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा अनुदान, ▪ सामुदायिक क्याम्पस अनुदान, ▪ स्थानीय तहका प्राविधिक धारका विद्यालय सञ्चालन अनुदान। **१८. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** ▪ शिक्षाको गुणस्तर अनुगमन कार्यक्रम।	

प्रमुख क्षेत्र/ उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **जनसङ्ख्या युवा, खेलकुद**	**१. युवा** ▪ राष्ट्रिय युवा परिषद् (सङ्घ ससर्त अनुदान), ▪ राष्ट्रिय युवा परिचालन कार्यक्रम (सङ्घ ससर्त अनुदान), ▪ युवा स्वरोजगार कार्यक्रम (सङ्घको कार्यक्रमसँग तालमेल मिल्ने गरी), ▪ युवा प्रतिभाको खोजी तथा प्रोत्साहन कार्यक्रम, ▪ युवा उद्यमशीलता, क्षमता विकास तथा स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू, ▪ लागू औषधि तथा दुर्व्यसन नियन्त्रण कार्यक्रम, ▪ किशोरकिशोरी तथा युवा मैत्री यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा तथा सूचना कार्यक्रम। **२. खेलकुद** ▪ राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्सम्बन्धी सङ्घीय अनुदानका कार्यक्रम, ▪ प्रदेश खेलकुद (विकास) परिषद्, ▪ जिल्ला खेलकुद परिषद्, ▪ प्रदेशस्तरीय खेलकुद पूर्वाधार (जस्तै खेलकुद मैदान, रङ्गशाला, कभर्डहल, रङ्गशाला आदि) विकास, ▪ एक स्थानीय तह एक खेलकुद मैदान सहयोग ▪ एक जिल्ला एक रङ्गशाला कार्यक्रम, ▪ उच्चउचाइ खेलकुद तालिम केन्द्रको निर्माण, ▪ क्रिकेट खेल मैदान तथा रङ्गशालाको निर्माण, ▪ खेलकुद प्रशिक्षण कार्यक्रम, ▪ विभिन्न खेलकुद प्रतियोगिता सञ्चालन। ३. **स्थानीय** तह जनसङ्ख्या युवा तथा खेलकुद क्षेत्रका ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू	

३.५.५: दिगो विकास लक्ष्य ५

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ५: लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाउने		५
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **महिला, बालबालिका र समावेशीकरण**	**१. नीति योजनाः** ▪ महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हकसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, योजना, कार्यक्रम कार्यान्वयन, लैसशास (Gender and social inclusion- GESI) ▪ सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र, ▪ प्रदेश समावेशी क्षेत्र हेर्ने (महिला बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गतालगायत) मन्त्रालय, ▪ सामाजिक विकास (समावेशी) निर्देशनालय, ▪ सामाजिक विकास कार्यालयहरू, ▪ समावेशी क्षेत्रका सङ्घीय अनुदान (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र), ▪ ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ सहलगानी आयोजनाहरू। **२. महिला विकासः** ▪ प्रदेशस्तरका महिला विकास कार्यक्रम, ▪ लैङ्गिक सशक्तिकरण तथा मूलप्रवाहीकरण कार्यक्रम, ▪ महिला सचेतना तथा विकाससम्बन्धी तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ लैगिक हिंसा निराकरण तथा बेचबिखन नियन्त्रणका लागि सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू, ▪ अल्पकालीन आश्रयस्थलको ब्यवस्थासहित महिला पुनःस्थापना कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ महिला उद्यमशीलता विकास कार्यक्रमहरू, ▪ कार्यस्थलमा शिशु स्याहार केन्द्रको व्यवस्था। **३. बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रमः** ▪ बाल अधिकार र सामाजिक न्याय कार्यक्रम, ▪ प्रदेश स्तरका बालग्राम, ▪ सडक बालबालिकाको उद्धार तथा पुनर्स्थापना, ▪ बाल सुधार गृह स्थापना तथा सञ्चालन, ▪ स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा बालक्लब सञ्चालन, ▪ बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यक्रमलाई सहयोग, ▪ बाल गृह तथा सुधार गृहको अनुगमन। **४. अपाङ्गता व्यवस्थापन तथा सशक्तिकरण कार्यक्रम** **५. ज्येष्ठ नागरिक प्रवर्द्धन तथा संरक्षण कार्यक्रम** **६. दीर्घकालीन पुनर्स्थापना गृह सञ्चालन सेवा कार्यक्रम** **७. स्थानीय तह अनुदान** ▪ सामाजिक विकास (महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, असहाय) का लागि अनुदान कार्यक्रम।	

३.५.६: दिगो विकास लक्ष्य ६

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ६: सबैका लागि स्वच्छ पानी र सरसफाइको उपलब्धता तथा दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने,		६
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **खानेपानी तथा सरसफाइ**	१. **नीति, कानूनी व्यवस्था** ▪ खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी प्रदेश नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन। २. **खानेपानी र सरसफाइसम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र** ▪ प्रदेश जलस्रोत (खानेपानी तथा सरसफाइ) विकास मन्त्रालय, ▪ खानेपानी तथा सरसफाइ निर्देशनालय, ▪ जलस्रोत, सिँचाइ तथा खानेपानी तथा सरसफाइ डिभिजन/कार्यालयहरू, ▪ खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी तालिम केन्द्र/प्रशिक्षण प्रतिष्ठान। ३. **खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी सङ्घीय अनुदान (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ समपूरक र विशेष अनुदान, ▪ सहलगानी आयोजनाहरू। ४. **कार्यक्रमहरू:** ▪ एक घर एक धारा कार्यक्रम, ▪ खानेपानी सुधार कार्यक्रम, ▪ डिप ट्युबवेल आयोजना (मर्मत सुधार), ▪ खानेपानी सेवा विस्तार तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम, ▪ खानेपानी तथा गुणस्तर सुधार कार्यक्रम, ▪ डिप ट्युबवेल आयोजना (मर्मत सुधार), ▪ तराई-मधेस खानेपानी सुधार कार्यक्रम, ▪ प्रदेशबाट कार्यान्वयन हुने गरी ससर्त अनुदानका केन्द्रीय खानेपानी आयोजना,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ खानेपानी सेवा विस्तार तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम, ▪ खानेपानी तथा सरसफाइ सह-लगानी कार्यक्रम, ▪ केन्द्रीय खानेपानी आयोजना (सङ्घले कार्यक्रमसहित रकम पठाउने प्रकृतिका), ▪ सघन खानेपानी विकास आयोजना, ▪ खानेपानी आयोजना गुणस्तर अभिवृद्धि, ▪ स्रोत संरक्षण तथा सुधार कार्यक्रम, ▪ खानेपानी आयोजना मर्मत सुधार तथा विस्तार कार्यक्रम, ▪ खानेपानी तथा गुणस्तर सुधार कार्यक्रम, ▪ खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रम/आयोजनाहरू। **५. एकभन्दा बढी स्थानीय तहलाई प्रभाव पार्ने खानेपानी, ढल निकास तथा सरसफाइ आयोजनाहरू** **६. खानेपानी, सरसफाइ सम्बन्धमा स्थानीय तहलाई अनुदानका कार्यक्रम**	
२. सामाजिक क्षेत्र **खानेपानी तथा सरसफाइ**	**१. ढल निकास** ▪ ढल निर्माण तथा प्रशोधन कार्यक्रम, ▪ सरसफाइ तथा ढल व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ फोहरमैला व्यवस्थापन र प्रशोधनका कार्यहरू। **२. पारिस्थितिकीय प्रणाली** ▪ पानी मुहानको संरक्षण। **३. सरसफाइ** ▪ सरसफाइका प्रादेशिक अभियानमूलक कार्यक्रम, ▪ निजी क्षेत्र र स्थानीय तहको साझेदारीमा राजमार्ग सहरी क्षेत्र, पर्यटन क्षेत्र सार्वजनिक शौचालय निर्माण, ▪ सार्वजनिक शौचालयको नियमित सरसफाइ तथा ब्यवस्थापन।	

३.५.७: दिगो विकास लक्ष्य ७

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
७. सबैका लागि किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने,		७
३. पूर्वाधार विकास क्षेत्र **ऊर्जा**	**१. नीति कानून मापदण्ड** ▪ ऊर्जासम्बन्धी प्रदेशस्तरको नीति, कानून, मापदण्ड निर्माण। **२. प्रादेशिक (३ देखि २० मेगावाट) जलविद्युत् आयोजनाको, सम्भाव्यता अध्ययन, आयोजनाको विस्तृत डिजाइन, आयोजना कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन** **३. साना प्रसारण लाइन (११ के.भी. देखि ३३ के.भी. भन्दा साना) निर्माण र व्यवस्थापन कार्यक्रम** **४. ग्रामीण तथा सामुदायिक विद्युतीकरण** **५. वैकल्पिक ऊर्जासम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ▪ राष्ट्रिय ग्रामीण तथा नवीकरणीय ऊर्जा कार्यक्रम, ▪ बायो ग्यास प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ ऊर्जा विकास कार्यक्रम, शौर्य उर्जा विकास कार्यक्रम, ▪ विपन्न लक्षित उज्यालो कार्यक्रम, ▪ उज्यालो प्रदेश कार्यक्रम जस्तै गण्डकी प्रदेश उज्यालो कार्यक्रम।	

३.५.८: दिगो विकास लक्ष्य ८

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ८: भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि तथा सबैका लागि पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारी र मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने,		८
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **उद्योग,**	**१. नीति, कानून, मापदण्ड र क्षेत्रगत योजना** ▪ प्रदेशको भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धिसम्बन्धी रणनीति, नीति तथा योजना, ▪ उद्योग र रोजगारसम्बन्धी प्रादेशिक नीति कानून मापदण्ड, ▪ क्षेत्रगत योजना। **२. संस्थागत क्षेत्र** ▪ उद्योग वाणिज्य र आपूर्तिसम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयहरू। **३. औद्योगिक प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ▪ हस्तान्तरण भएका औद्योगिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन, ▪ नयाँ प्रदेश स्तरीय औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापनासम्बन्धी कार्यहरू, ▪ स्थानीयस्तरमा औद्योगिक ग्रामहरू स्थापनासम्बन्धी कार्यहरू, ▪ साना, मझौला र घरेलु उद्योग प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ उद्यमशीलता विकासका लागि सीपमूलक तालिम, ▪ खनिज सम्पदाको अन्वेषण अनुसन्धान र अभिलेखाङ्कन, ▪ औद्योगिक उत्पादनको बजार प्रवर्द्धन, ▪ कृषि प्रशोधन, पशुजन्य, खनिजलगायतका उद्योग। **४. तथ्याङ्क व्यवस्थापन**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ उद्योग, पर्यटन, श्रम तथा रोजगार तथ्याङ्क र सूचना प्रणालीको स्थापना।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **श्रम तथा रोजगार,**	१. **संस्थागत क्षेत्र** ▪ श्रम र रोजगारसम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ श्रम तथा रोजगार व्यवस्थापन कार्यालय। २. **श्रम र रोजगारसम्बन्धी सङ्घीय अनुदान** ▪ ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ समपूरक र विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ सहलगानीका आयोजनाहरू। ३. **रोजगार सूचना केन्द्रहरू** ४. **सीप विकास तालिम** ▪ व्यावसायिक तथा सीप विकास तालिम केन्द्र (कार्यालयहरू), ▪ सीप विकास तथा रोजगारमूलक तालिम। ५. **रोजगार प्रवर्द्धन**[७] ▪ रोजगार सूचना प्रणाली, ▪ रोजगार प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ श्रम तथा रोजगार व्यवस्थापन कार्यक्रम। ६. **बालश्रम निवारण** ७. **श्रमिकहरूको व्यवसायजन्य सुरक्षा (Occupational Health) कार्यक्रम** ८. **सुरक्षित र लाभदायक वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कार्यक्रम**	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **वाणिज्य, आपूर्ति तथा व्यवसाय।**	१. **व्यापार सूचना तथा निकासी प्रवर्द्धन**	

[७] रोजगारी सृजनासम्बन्धी प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, मुख्यमन्त्री रोजगार कार्यक्रम र सामाजिक संरक्षण सम्बद्ध भएकाले दिविल १ मा समावेश हुने ।

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **वित्त सेवा**	**१. वित्त सेवा** ▪ वित्त सेवाको विकास र विस्तारसम्बन्धी कार्यक्रम।	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **पर्यटन**	**१. संस्थागत क्षेत्र** ▪ पर्यटनसम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ पर्यटन कार्यालयहरू, ▪ पर्यटन सूचना केन्द्रहरू। **२. पर्यटन प्रवर्द्धन** ▪ पर्यटन गुरुयोजना, पर्यटन विकास योजना, ▪ पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना, ▪ पर्यटन विकास र प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ पर्या पर्यटन विकास कार्यक्रम, ▪ पर्यटकीय भ्यू टावर, ट्रेकिङ ट्रेल, बेस क्याम्प, प्रतीक्षालय, सेड निर्माण, ▪ बृहद् पार्क निर्माण, ▪ पर्यटकीय ताल तलैया निर्माण, संरक्षण र सौन्दर्यीकरण, ▪ पर्यटक गन्तव्य क्षेत्रको विकास, ▪ पर्यटन घरबास कार्यक्रम, ▪ साहसी पर्यटन कार्यक्रम, ▪ होमस्टे प्रवर्द्धन तथा सहयोग कार्यक्रम, ▪ पर्यटकीय वस्तु उत्पादन तथा कोशेली घर प्रवर्द्धन कार्यक्रम, ▪ स्थानीय तह र निजी क्षेत्रसँगको साझेदारीमा पर्यटकीय सवारी साधन सञ्चालन। **३. पर्यटन पूर्वाधार विकास साझेदारी (सङ्घ र स्थानीय तह) कार्यक्रम** ▪ पदमार्गको विकास संरक्षण र संवर्द्धन,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ पर्यटक सूचना केन्द्र, ▪ पर्यटन क्षेत्रको स्थानीय अर्थतन्त्रसँग अग्र र पृष्ठ सम्बन्धको विकास। ४. **पर्यटन सूचना प्रवाहसम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ▪ पर्यटन सूचना केन्द्र, ▪ पर्यटकीय प्रचार सामग्रीको उत्पादन र वितरण।	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **भाषा, कला, संस्कृति**	१. **सम्पदा संरक्षण** ▪ प्रदेशका ऐतिहासिक धार्मिक तथा पुरातात्विक महत्त्वका सम्पदा संरक्षण। २. **सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण** ▪ प्रदेश संग्रहालय तथा अभिलेखालय भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू। ३. **कला उद्योग** सृजनशील कला उद्योगको विकास (उ. नाटक, कलालगायतका विशिष्टीकृत कलासम्बन्धी उत्पादन)।	

३.५.९ दिगो विकास लक्ष्य ९

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ९: उत्थानशील पूर्वाधारको निर्माण, समावेशी र दिगो औद्योगीकरणको प्रवर्द्धन र नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने,		९
३. पूर्वाधार विकास **भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था**	१. **नीति, कानून, मापदण्ड र क्षेत्रगत योजना** ▪ प्रादेशिक सडक, सडक पुल, झोलुङ्गे पुल, यातायातसम्बन्धी प्रादेशिक नीति कानून मापदण्ड,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ क्षेत्रगत योजना, गुरुयोजना। २. **यातायातसम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र** ▪ भौतिक पूर्वाधार र यातायात व्यवस्थापनसम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ पूर्वाधार विकास निर्देशनालय/यातायात पूर्वाधार निर्देशनालय, ▪ पूर्वाधार विकास कार्यालयहरू, ▪ सडक डिभिजन कार्यालयहरू, ▪ यातायात व्यवस्था कार्यालयहरू, ▪ यातायात व्यवस्था सेवा कार्यालयहरू, ३. **यातायात पूर्वाधार विकाससम्बन्धी सङ्घीय ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू** ४. **प्रादेशिक सडक निर्माण कार्यक्रम** ▪ प्रादेशिक लोक मार्ग, ▪ प्रादेशिक मार्ग (प्रादेशिक सडक), ▪ सम्भावित प्रादेशिक सडकहरू, ▪ सम्भावित रणनीतिक सडकहरू एकभन्दा बढी स्थानीय तह जोड्ने सडक, ▪ प्रदेश सरकारबाट घोषित एकभन्दा बढी जिल्ला जोड्ने प्रादेशिक सडकहरू, ▪ प्रदेश राजधानीबाट स्थानीय तहका केन्द्र जोड्ने सडक, ▪ एक निर्वाचन क्षेत्र, एक सडक कार्यक्रम, ▪ पर्यटन विशेष सडक कार्यक्रम। ५. **प्रादेशिक तथा स्थानीय सडक सुधार कार्यक्रम** ६. **सडक र सडक पुल निर्माण, मर्मत सम्भार र स्तरोन्नतिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ▪ वैकल्पिक सहायक राजमार्ग विकास कार्यक्रम, ▪ अन्य उत्तर दक्षिण सडकहरू, ▪ सडक पूर्वाधार विकास कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ सडक तथा सडक पुल निर्माण कार्यक्रम, ▪ सडक, पुल मर्मत सुधार, ▪ स्थानीयस्तरका सडक पुल तथा सामुदायिक पहुँच सुधार परियोजना, ▪ ग्रामीण सडक सञ्जाल सुधार आयोजना, ▪ क्रमागत तथा अधुरा सडक आयोजना, ▪ उद्योग पहुँच मार्ग आयोजना, ▪ बेलिब्रिज। ७. **प्रदेश यातायात पूर्वाधार विशेष कार्यक्रम** ८. **सडक, सडक पुललगायतका पूर्वाधारहरूको नियमित, पटके, आवधिक, आकस्मिक मर्मत सुधार कार्यक्रम** ९. **झोलुंगे पुल** ▪ झोलुङ्गे पुल क्षेत्रगत कार्यक्रम, ▪ झोलुङ्गे पुल निर्माण कार्यक्रम, ▪ झोलुङ्गे पुलको नियमित, बृहत् मर्मत एवं पुननिर्माण/स्तरोन्नतिसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ तुइन विस्थापन कार्यक्रम। १०. **सडक सुरक्षा** ११. **सडक हेरालु** १२. **सडक निर्माण, सुधारसम्बन्धी स्थानीय तह अनुदान** १३. **जल यातायात** १४. **हवाई यातायात विकाससम्बन्धी साझेदारी कार्यक्रम**	
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **उद्योग**	१. **नीति, कानून, मापदण्ड र क्षेत्रगत योजना** ▪ प्रदेश औद्योगिक नीत, कानून मापदण्ड, ▪ क्षेत्रगत योजना, गुरुयोजना, ▪ खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड। २. **संस्थागत क्षेत्र**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ उद्योग हेर्ने मन्त्रालय, ▪ उद्योग वाणिज्य तथा उपभोक्ता हित संरक्षण निर्देशनालय, ▪ उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालयहरू, ▪ घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय। ३. **उद्योग तथा उपभोक्ता हितसम्बन्धी सङ्घीय ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू** ४. **औद्योगिक विकास तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रम** ५. **उद्यम विकास कार्यक्रम** ६. **उद्योग विकास तथा बजार अनुगमन कार्यक्रम** ७. **गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम** ८. **ग्रामीण उद्यम तथा उद्यमशीलता प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रम** ९. **औद्योगिक पूर्वाधार विकास** ▪ औद्योगिक कोरिडोर विकास, ▪ उद्योग ग्राम, ▪ वस्तु विशेषका औद्योगिक उत्पादन क्षेत्रको विकास, ▪ उत्पादनशील पूर्वाधारहरू जस्तै इन्क्यूवेशन सेन्टर (Business Incubation Centre), औद्योगिक प्रदर्शनी स्थल निर्माण, ▪ औद्योगिक क्षेत्र स्थापना, विकास र सञ्चालन, ▪ राजमार्गलाई आर्थिक करिडोर विकास कार्यक्रम।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **योजना तथा तथ्याङ्क प्रणाली**	१. **तथ्याङ्क व्यवस्थापन** औद्योगिक, तथ्याङ्क र सूचना प्रणालीको स्थापना।	

३.५.१०: दिगो विकास लक्ष्य १०

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १०: मुलुकभित्र तथा मुलुकहरूबीचको असमानता घटाउने		१०
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **वित्त सेवा**	**१. लघुवित्त** ▪ लघुवित्तसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ प्रदेशमा लघुवित्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गैसस, वित्त क्षेत्रका बीच समन्वय। ▪ वित्त साक्षरता कार्यक्रम	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **महिला बालबालिका तथा समावेशीकरण**	**१. आदिवासी जनजाति** ▪ आदिवासी जनजाति उत्थानसम्बन्धी कार्यक्रम ▪ सामाजिक समूह तथा महिला लक्षित आयआर्जनका कार्यक्रमहरू ▪ लोपोन्मुख अल्पसंख्यक र सीमान्तकृत समुदाय लक्षित कार्यक्रमहरू ▪ रोजगारी अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू ▪ शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा समतामूलक एवम् गुणस्तर प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरू	

३.५.११: दिगो विकास लक्ष्य ११

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- ११: सहर तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील र दिगो बनाउने		११
३. पूर्वाधार विकास क्षेत्र **भवन आवास तथा सहरी विकास**	१. **नीति, कानून, मापदण्ड** ▪ सहरी विकास, बस्ती विकास र भवनसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ सहरी विकास, बस्ती विकाससम्बन्धी योजना तथा गुरुयोजना, ▪ सहरी विकास, बस्ती विकाससम्बन्धी आयोजनाको अध्ययन, कार्यान्वयन र नियमन, ▪ भवन संहिता, भवन मापदण्ड, सरकारी तथा सार्वजनिक भवनसम्बन्धी मापदण्ड, रेखदेख अनुगमन, ▪ सुरक्षित बस्ती विकाससम्बन्धी योजना, कार्यक्रम। २. **सहरी विकाससम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र** ▪ सहरी विकाससम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ सहरी विकास निर्देशनालय, ▪ सहरी विकास तथा भवनसम्बन्धी पूर्वाधार विकास निर्देशनालय, ▪ पूर्वाधार विकास, सहरी विकास तथा भवन कार्यालयहरू। ३. **सङ्घीय अनुदान कार्यक्रम (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ सङ्घीय ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू ▪ सङ्घीय समपूरक, विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू ▪ सहलगानीका कार्यक्रमहरू	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	४. **आवास, भवन तथा सहरी विकाससम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र** ▪ भौतिक पूर्वाधार (आवास, भवन तथा सहरी विकास) सम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ भवन तथा सहरी विकास निर्देशनालय, ▪ सहरी विकास तथा भवन कार्यालयहरू ५. **सहरी पूर्वाधार विकास कार्यक्रम** ▪ सघन सहरी विकास कार्यक्रम, ▪ स्याटालाइट सिटी, स्मार्ट सिटी, ▪ व्यवस्थित सहरी विकास कार्यक्रम (जग्गा विकास, सडक, ढल, पार्क, उद्यान, खुला स्थान, बस बिसौनी आदिको विकास), ▪ नयाँ सहर कार्यक्रम, ▪ सहरी सडक तथा सहरी पूर्वाधार निर्माण, ▪ प्रदेश राजधानी गुरुयोजना तयारी एवम् निर्माण कार्यक्रम, ▪ महानगरोन्मुख वा नगरोन्मुख गाउँपालिकामा रहेको सहरी क्षेत्रको एकीकृत पूर्वाधार विकास, ▪ सहरी सडक मर्मत सम्भार, सुरक्षा तथा अन्य पूर्वाधार। ६. **प्रदेश राजधानी एकीकृत पूर्वाधार विकास कार्यक्रम** ७. **बस्ती विकास कार्यक्रमः** ▪ आवास तथा बस्ती विकास कार्यक्रम, ▪ आवास व्यवस्था कार्यक्रम, ▪ जनता आवास, दलित आवास र एकीकृत बस्ती विकास कार्यक्रम, ▪ नागरिक सुरक्षित आवास कार्यक्रम। ८. **भवन पूर्वाधार निर्माणः**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ सार्वजनिक भवन (सरकारी भवन, आवास, सामुदायिक भवन) निर्माण र मर्मत कार्यक्रम, ▪ भवन तथा सभाहल निर्माण कार्यक्रम, ▪ आवास, भवन मर्मत सुधार।	
३. पूर्वाधार विकास क्षेत्र **भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था**	१. **सहरी यातायात व्यवस्थापनः** ▪ सहरी यातायात व्यवस्था तथा सुदृढीकरण कार्यक्रम। २. **यातायात व्यवस्था तथा सुदृढीकरण कार्यक्रम** ▪ मास ट्राञ्जिट प्रणालीसम्बन्धी नीति, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन, ▪ यातायात सेवा व्यवस्थापन, ▪ यातायात प्राधिकरण।	
१. सामाजिक विकास क्षेत्र **भाषा, कला, संस्कृति**	१. **भाषा संस्कृतिः** ▪ प्रदेशभित्रका भाषा, लिपिको विकास र संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ प्रदेश संस्कृति (मूर्त र अमूर्त) को विकास र संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम।	

३.५.१२: दिगो विकास लक्ष्य १२

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १२: दिगो उपभोग र उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने		१२
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **वातावरण संरक्षण र फोहरमैला व्यवस्थापन**	**१. फोहरमैला व्यवस्थापन कार्यक्रम** ▪ ल्याण्डफिल साइटको निर्माण र दिगो व्यवस्थापन, **२. स्थानीय तहलाई फोहरमैला व्यवस्थापन सहजीकरण:** ▪ स्थानीय तह फोहरमैला व्यवस्थापन सहजीकरण कार्यक्रम ▪ अन्तर स्थानीय तह फोहरमैला व्यवस्थापनसम्बन्धी साझेदारी कार्यक्रम	
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **विपद् व्यवस्थापन र जलवायु अनुकूलन**	**१. वारुणयन्त्र (दमकल) सञ्चालन तथा सुदृढीकरण कार्यक्रम:** ▪ वारुणयन्त्र **तथा अग्नि नियन्त्रण** उपकरण खरिद तथा व्यवस्थापन ▪ अन्तर स्थानीय तह वारुणयन्त्र (**दमकल**) सञ्चालन सम्बन्धी साझेदारी कार्यक्रम। **२. जलस्रोत व्यवस्थापन** ▪ पानीको रिचार्जसमेतका लागि वर्षातको पानी सङ्कलन पोखरी निर्माण। ▪ वन क्षेत्रभित्रका खोल्साखोल्सी व्यवस्थापन कार्यक्रम।	

३.५.१३: दिगो विकास लक्ष्य १३

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य-१३: **जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव नियन्त्रण गर्न तत्काल पहल थाल्ने**		१३
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **विपद्[८] व्यवस्थापन तथा जलवायु अनुकूलन**	१. **नीति, कानून मापदण्ड** ▪ विपद्सम्बन्धी प्रदेशसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, ▪ विपद्सम्बन्धी योजना गुरुयोजना, २. **सङ्घीय अनुदान कार्यक्रम** ▪ सङ्घीय ससर्त अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ सङ्घीय समपूरक, विशेष अनुदानका कार्यक्रमहरू, ▪ सहलगानीका कार्यक्रमहरू। ३. **राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू** ४. **विपद् व्यवस्थापन** ▪ विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड तर्जुमा, ▪ विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, ▪ विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना, ▪ विपद् स्थानीय आपतकालीन कार्य सञ्चालन प्रणाली, ▪ प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कोषको स्थापना तथा सञ्चालन र स्रोत साधनको परिचालन,	

[८] सङ्घमा विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण दिविल-११ मा समावेश भएको प्रदेशको योजना प्रणालीमा वन तथा वातावरण मात्र रहेकाले वातावरण तथा विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा समावेश गरिएको।

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ तटबन्ध निर्माण तथा नदी उकास कार्यक्रम, ▪ प्रदेश विपद् व्यवस्थापन समिति। ५. **विपद् जोखिम न्यूनीकरण** ▪ प्रदेशस्तरमा विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना, पूर्वसूचना प्रणाली, खोज तथा उद्धार, राहत सामग्रीको पूर्वभण्डारण, वितरण र समन्वय, ▪ विपद् जोखिम क्षेत्रको पहिचान, नक्साङ्कन तथा बस्तीहरूको स्थानान्तरण, ▪ विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्वसूचना प्रणालीसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ बाढी भविष्यवाणी कार्यक्रम। ६. **विपद् पुनर्लाभ (विपद्पश्चात् विपद्बाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू)** ▪ विपद्पश्चात् पुनस्र्थापना र पुनर्निर्माण, ▪ आवास पुनर्निर्माण। ७. **विपद् प्रतिकार्य** ▪ विपद्को तत्कालपश्चात् गरिने खोज, उद्धार एवं राहत कार्यक्रम, ▪ विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी आयोजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन। ८. **विपद् सूचना, सञ्चार तथा अभिलेखाङ्कन** ▪ विपद्सम्बन्धी तालिम अभिमुखीकरण, ▪ विपद्जन्य सूचना तथा सञ्चार सामग्रीको उत्पादन तथा वितरण, ▪ विपद्सम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन, ▪ विपद्सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान।	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	९. खुला स्थानको व्यवस्था **१०. जलवायुसम्बन्धी तथ्याङ्कको सुदृढीकरण** **११. एकीकृत विपद् व्यवस्थापन कार्यक्रम केन्द्र-साझेदारी** **१२. हावापानी तथा मौसम** ▪ प्रदूषण नियन्त्रण। **१३. जलवायु अनुकूलन** ▪ जलवायु अनुकूलन कार्यक्रम, ▪ जलवायु अनुकूलित बृहद् खानेपानी आयोजना।	
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **विपद् व्यवस्थापन र जलवायु अनुकूलन**	**१. विपद् पुनर्निर्माण** ▪ नदी कटानबाट बस्ती संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ भू-संरक्षण तथा जलाधार संरक्षणका कार्यक्रमहरू, ▪ विपद् प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण।	
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **वन तथा भू-संरक्षण र जैविक विविधता**	**१. वातावरण संरक्षण र जैविक विविधतासम्बन्धी नीति कानून, योजना** ▪ वातावरण संरक्षण र जैविक विविधतासम्बन्धी प्रदेश नीति, कानून, मापदण्ड तर्जुमा, ▪ वातावरण संरक्षण र जैविक विविधतासम्बन्धी प्रादेशिक योजना तर्जुमा। **२. संस्थागत संरचना** ▪ वातावरण निर्देशनालय। **३. वातावरण संरक्षण र जैविक विविधतासम्बन्धी अनुदान सङ्घीय** ▪ ससर्त अनुदान, ▪ समपूरक र विशेष अनुदान, ▪ सहलगानी कार्यक्रम।	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	४. **जैविक विविधता र वातावरण संरक्षण कार्यक्रम** ५. **नेपाल जलवायु परिवर्तन सहयोग कार्यक्रम** ६. **वातावरण संरक्षण कार्यक्रम** ७. **वातावरणीय सरसफाइ आयोजना** ८. **ताल संरक्षण** ▪ ताल संरक्षण तथा विकास प्राधिकरण। ९. **वातावरणीय जोखिम न्यूनीकरण वातावरणमैत्री, यातायात प्रणालीको प्रवर्द्धन** १०. **वातावरण विभाग**	
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **वातावरण संरक्षण र फोहरमैला व्यवस्थापन**	१. **हरियाली प्रवर्द्धन** २. **सहरी वन कार्यक्रम**	
३. पूर्वाधार विकास क्षेत्र **सिँचाइ तथा जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन**	१. **जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण** ▪ जल उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ नयाँ प्रविधिमा आधारित एकीकृत नदी नियन्त्रण कार्यक्रम, ▪ आकस्मिक जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन कार्यक्रम (तार जाली वितरण)।	

३.५.१४: दिगो विकास लक्ष्य १५

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १५: स्थलीय पर्यावरणको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोगको प्रवर्द्धन गर्ने, वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरण र भूक्षय रोक्ने तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने,		१५
४. वन तथा वातावरण क्षेत्र **वन तथा भू-संरक्षण र जैविक विविधता**	**१. वन तथा वातावरणः** ▪ वन, वन्यन्तु, वन प्रवर्द्धनसम्बन्धी नीति, योजना। **२. वन तथा वातावरणसम्बन्धी संस्थागत क्षेत्र** ▪ प्रदेश वन मन्त्रालय, ▪ प्रदेश वन निर्देशनालय, ▪ भू-संरक्षण कार्यालय (भू तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू), ▪ डिभिजन वन कार्यालय (वन सुरक्षा सैनिकसमेत), ▪ वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र। **३. सङ्घीय अनुदान कार्यक्रम (सङ्घले आफ्नो बजेटमा समावेश गरी साङ्केतीकरण नगरेको अवस्थामा मात्र)** ▪ ससर्त अनुदान, ▪ विशेष र समानीकरण अनुदान, ▪ सहलगानी कार्यक्रम। **४. वन तथा वातावरणसम्बन्धी कार्यक्रम** ▪ राष्ट्रिय वन विकास तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ राष्ट्रिय वन संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ दिगो वन विकास तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ प्रदेश वन विकास तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ समृद्धिका लागि वन कार्यक्रम, ▪ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ वन, वन्यजन्तु, जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ सामुदायिक, कृषि वन, धार्मिक, कबुलियती र साझेदारी वन कार्यक्रम, ▪ मध्यवर्ती क्षेत्रको सामुदायिक, धार्मिक र कबुलियती वन, ▪ निजी वनको प्रवर्द्धन, ▪ कृषि वन कार्यक्रम,	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	▪ डढेलो नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन, ▪ वन बीउ बगैंचा स्थापना, व्यवस्थापन र प्रवर्द्धन, ▪ प्रदेश हरित अभियान, ▪ वन तथा भू-संरक्षण विभागबाट प्राप्त कार्यक्रम। **५. वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीको संरक्षण** **६. वन्यजन्तु तथा वासस्थान संरक्षण कार्यक्रम** **७. वनजन्य सम्पदाको अभिलेखाङ्कन** **८. जडीबुटी विकास कार्यक्रम** ▪ जडीबुटी विकास कार्यक्रम, ▪ जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावार विकास कार्यक्रम, ▪ अन्य वन पैदावार प्रवर्द्धन कार्यक्रम। **९. वननर्सरी प्रवर्द्धन** **१०. वृक्षरोपण** **११. भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम** ▪ प्रदेश जलाधार संरक्षण र व्यवस्थापन, (जस्तै, फेवाताल जलाधार संरक्षण योजना), ▪ जलाधार संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ जलाधार संरक्षण तथा सिमसार व्यवस्थापन कार्यक्रम, ▪ भू-संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनजन्य (अनुकूलन) कार्यक्रम, ▪ भूक्षय, पहिरो नियन्त्रण कार्यक्रम, ▪ जमिन र नदी किनाराको संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, ▪ जैविक विविधताको संरक्षण तथा अभिलेखाङ्कन। **१२. वातावरणीय दृष्टिले संवेदनशील जलस्रोतहरूको संरक्षण** ▪ सिमसार, मूल, ताल पोखरीको संरक्षण। **१३. लोपोन्मुख वनस्पति र जीवजन्तुको संरक्षण** ▪ रैथाने प्रजातिको संरक्षण र प्रवर्द्धन, ▪ मिचाहा प्रजातिको नियन्त्रण, ▪ वन्यजन्तुको संरक्षण।	

३.५.१५: दिगो विकास लक्ष्य १६

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १६: दिगो विकासका लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको प्रवर्द्धन गर्ने, सबैको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाको स्थापना गर्ने		१६
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **प्रदेश संसद्**	१. **प्रदेशसभा** २. **प्रदेशसभा सचिवालय**	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **प्रदेश मन्त्रिपरिषद्**	१. **प्रदेश मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र संवैधानिक निकायहरू** ▪ मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ▪ प्रदेश लोक सेवा आयोग, ▪ प्रदेश योजना आयोग, ▪ मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय, ▪ मधेस प्रदेश जनलोकपाल आयोग। २. **संस्थागत क्षेत्र** ▪ आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, ▪ प्रदेशसभा तथा कानूनसम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय, ▪ प्रदेश लेखा इकाइ कार्यालयहरू, ▪ सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालय, ▪ सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रतिष्ठान, ▪ प्रदेश विकास प्राधिकरण, ▪ प्रशासनिक प्रशिक्षण तालिम केन्द्र।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र	१. **प्रदेश सेवा** २. **प्रदेश सेवा र अन्य प्रदेश सरकारी सेवा** ३. **कर्मचारी सुविधाहरू**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
प्रदेश मन्त्रिपरिषद्	▪ बीमा, ▪ बिदाको भुक्तानी, ▪ कर्मचारी सेवा निवृत्ति सुविधा, ▪ अनुदान।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **आन्तरिक मामिला /शान्ति सुरक्षा**	१. **कानून, शान्ति र न्याय** ▪ आन्तरिक मामिला मन्त्रालय, ▪ प्रदेश प्रहरी, ▪ प्रदेश अनुसन्धान ब्युरो।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **कानून तथा संसदीय मामिला**	१. **कानून, शान्ति र न्याय** ▪ कानून तथा संसदीय मामिलासम्बन्धी मन्त्रालय, ▪ प्रादेशिक नीति तथा कानून निर्माण।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **सङ्गठन तथा क्षमता विकास, जनशक्ति व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह**	१. **प्रदेश सेवा प्रवाह** २. **सुशासनसम्बन्धी नीति, योजना कानून** ३. **सुशासन तथा शान्ति सुरक्षा व्यवस्थापन** ४. **संस्थागत कार्यजिम्मेवारी विभाजन** ▪ सङ्गठन विकास, सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण। ५. **प्रदेश तथा स्थानीय शासन सहयोग कार्यक्रम (सङ्घ ससर्त अनुदान) (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको अवस्थामा)** ६. **प्रदेश सहयोग कार्यक्रम** ७. **प्रादेशिक स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (प्रदेश सुशासन केन्द्र)** ८. **कर्मचारी क्षमता विकास कार्यक्रम** ९. **स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता विकास**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	१०.मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन ▪ मानव संसाधन विकास योजनाको निर्माण, ▪ वृत्ति विकास कार्यक्रम, **११.नतिजामा आधारित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन** ▪ कार्यसम्पादन करार ▪ नतिजामा आधारित कार्यसम्पादन प्रणालीको स्थापना र सञ्चालन। **१२.अध्ययन अनुसन्धान** ▪ आर्थिक तथा सार्वजनिक प्रशासनलगायतका अध्ययन अनुसन्धान **१३. सङ्घ संस्था व्यवस्थापन** ▪ प्रदेशस्तरका सङ्घ संस्था (गैससससमेत) दर्ता, नवीकरण, परिचालन।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **सार्वजनिक उत्तरदायित्व र वित्त सुशासन**	**१. जवाफदेही र पारदर्शिता** ▪ नागरिक बडापत्र, ▪ सार्वजनिक सुनुवाइ, ▪ सामाजिक परीक्षण, ▪ सार्वजनिक परीक्षण, ▪ सेवाग्राही सर्वेक्षण, ▪ व्यवस्थापन परीक्षण। **२. वित्त जवाफदेहिता /उत्तरदायित्व** ▪ सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन, ▪ सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन, ▪ आन्तरिक नियन्त्रण, ▪ लेखापरीक्षण, ▪ वित्त जोखिम मूल्याङ्कन, ▪ वित्त प्रतिवेदन, ▪ बेरुजु फछ्र्यौट।	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
	३. **सूचनामा सार्वजनिक पहुँच** ▪ प्रदेश राजपत्र प्रकाशन ▪ सार्वजनिक तथा प्रदेश सरकारका सम्पत्ति र चालु तथा सम्पन्न आयोजनाको अभिलेखाङ्कन ▪ प्रदेशका काम कारबाहीको स्वप्रकाशनसम्बन्धी व्यवस्था ▪ प्रवक्ता तथा सूचना अधिकारीको सूचना प्रवाहसम्बन्धी क्षमता विकास।	
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **स्रोत/ राजश्व परिचालन**	१. **राजश्व र स्रोत अनुमान** ▪ स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमासम्बन्धी कार्यक्रम, ▪ राजश्व परामर्शसम्बन्धी कार्यक्रम।	
५.शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **योजना, तथा तथ्याङ्क प्रणाली**	१. **योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन** ▪ आवधिक योजना, ▪ विषय क्षेत्रगत रणनीतिक योजना, ▪ मध्यकालीन खर्च संरचना, ▪ परियोजना बैङ्क, ▪ प्रादेशिक योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा, ▪ आर्थिक सर्वेक्षण, २. **सार्वजनिक निजी साझेदारीसम्बन्धी योजनाको विकास।**	
५.शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन**	१. **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** ▪ त्रैमासिक समीक्षा, ▪ अर्द्धवार्षिक र वार्षिक समीक्षा, ▪ तेस्रो पक्ष अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, २. **आयोजना तथा कार्यक्रमको प्रभाव मूल्याङ्कन।**	

प्रमुख क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
१. आर्थिक विकास क्षेत्र **अर्थ तथा बजेट**	१. **लगानी सम्मेलन** २. **लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट** ▪ लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कार्यक्रम। ३. **बजेट साङ्केतीकरण** ▪ लैङ्गिक उत्तरदायी,जलवायु अनुकूलन, दिगो विकास, गरिबी लक्षित बजेट साङ्केतीकरण।	
३. भौतिक पूर्वाधार क्षेत्र **सूचना तथा सञ्चार**	१. **सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको प्रवर्द्धन कार्यक्रम** २. **सूचना प्रविधि** ▪ वेबसाइट निर्माण तथा अभिलेखीकरण, ▪ सूचना तथा जानकारीहरू डिजिटल माध्यमबाट पाउने डिजिटलाइजेसन कार्यक्रम, ▪ विद्युतीय प्रणालीमा आधारित ड्यासबोर्ड सञ्चालन, ▪ सूचना तथा सञ्चार (वेबसाइट, वाइफाई, अनलाइन सेवा सम्बन्धी कार्य, विद्युतीय कारोबार, इन्टरेट पहुँच), ▪ मोबाइल नेटवर्क बिस्तार, ▪ प्रदेश डेटा सेन्टर तथा ब्याकअप स्थापना, ▪ प्रदेश वृत्त चित्र निर्माण।	

३.५.१६: दिगो विकास लक्ष्य १७

क्षेत्र/उपक्षेत्र	सम्बद्ध क्रियाकलापका उदाहरण	दिविल सङ्केत
दिगो विकास लक्ष्य- १७: दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारी सशक्त बनाउने र कार्यान्वयनका लागि स्रोत साधन सुदृढ गर्ने।		**१७**
५. शासकीय तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र **स्रोत/ राजश्व परिचालन**	१. **स्थानीय कर, सेवा शुल्क तथा दस्तुरसम्बन्धी क्रियाकलापहरू** ▪ प्रदेशको कर तथा गैरकर (दस्तुर, सेवा शुल्क) आयको सङ्कलन, व्यवस्थापन, ▪ राजस्व सूचना प्रणाली, ▪ राजश्व व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रम र क्रियाकलापहरू, ▪ करको आधार र दायरा विस्तार, ▪ राजश्व चुहावट नियन्त्रण, ▪ राजश्व सुधार कार्ययोजनाको निर्माण तथा कार्यान्वयन। २. **स्थानीय तह अनुदान** ▪ गाउँपालिका नगरपालिका समानीकरण अनुदान ▪ जिल्ला समन्वय समिति अनुदान	
२. सामाजिक विकास क्षेत्र **नवप्रवर्तन, विज्ञान तथा प्रविधि**	१. **विज्ञान प्रविधि र नवप्रवर्तन** ▪ नवप्रवर्तन प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम, ▪ नवप्रवर्तनमूलक परियोजनामा सुरुवाती पूँजी (Startup) सहयोग तथा वित्त सहजीकरण (Link & facilitation) कार्यक्रम, स्थानीय स्रोत साधन र स्वरोजगारी सृजनासम्बन्धी नवीन कार्यक्रमहरूलाई प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम, ▪ विज्ञान र प्रविधिमा आधारित सृजनात्मक (Innovative) कार्यक्रमहरू।	

नोटः

१. सङ्घीय विभागहरूबाट प्राप्त हुने कार्यक्रमहरू सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा कोडिङ गर्ने जस्तै वन विभाग, वातावरण विभाग, पशु सेवा विभागबाट आउने यस्तो ससर्त अनुदान क्रमस १५, १३ र २ मा राख्ने। (सङ्घले साङ्केतीकरण गरी आफ्नो बजेटमा समावेश नगरेको भएमा मात्र)

२. प्रदेशगत मन्त्रालयको कार्यजिम्मेवारी फरक पर्न सक्ने भएकाले एकभन्दा बढी दिगो विकास लक्ष्य जोडिएको हकमा बढी बजेट रहेको मन्त्रालयमा समावेश गर्ने। उदाहरणका लागि श्रम तथा यातायात मन्त्रालयको हकमा श्रमतर्फ विनियोजन बढी भए त्यसमा र यातायाततर्फ विनियोजन बढी भए मन्त्रालयलाई सोहीअनुसार, यस्तै ऊर्जा जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालयमा उक्त तीन क्षेत्रमध्ये विनियोजन जुन क्षेत्रमा छ सोहीअनुसार (ऊर्जा, जलस्रोत वा सिँचाइ) दिगो विकास लक्ष्यमा समावेश गरी साङ्केतीकरण गर्ने।

दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणमा "०" उल्लेख हुने आयोजनाको उदाहरणः		
	▪ राजश्व, धरौटी फिर्ता ▪ दण्ड जरिवाना तथा न्यायिक फिर्ता, ▪ भैपरी आउने साधारण प्रशासनिक खर्च, ▪ राष्ट्रिय बचत पत्र, ▪ ऋण लगानी, ▪ वित्त व्यवस्था (शीर्षक नखुलेको) ▪ प्रदेश सरकारको ऋण भुक्तानी, ▪ लगानी व्यवस्थापन, ▪ अर्थ वित्त व्यवस्था।	०

३.६ मिल्दो कार्यक्रममा साङ्केतीकरण गर्ने

माथि ३.६ मा प्रदेशका कार्यहरू सक्दो रूपमा दिगो विकास लक्ष्यसँग मिलाई वर्गीकरण गरिएको छ। प्रदेशले कार्यान्वयन गरिरहेको वा तर्जुमा गरेको कुनै कार्यक्रम वा क्रियाकलाप यस स्रोत पुस्तिकाको उदाहरण सूचीमा नपरेको भए दिगो विकास लक्ष्यसँग प्रत्यक्ष वा पूरक सम्बन्ध भएका कार्यक्रमहरूको मिल्दोजुल्दो शीर्षकमा समावेश गरी सम्बन्धित बजेट उपशीर्षकमा दिगो विकास साङ्केतीकरण गर्नुपर्दछ। उदाहरणमा नरहेकाले मात्र दिगो विकास लक्ष्यसँग असम्बन्धित मानी (--) मा सङ्केत गर्नु हुँदैन। दिगो विकास लक्ष्यसँग कुनै सम्बन्ध नभएका कार्यक्रमहरू मात्र यस्तो (--) मा सङ्केत गर्नुपर्दछ।

यो पुस्तिकामा उल्लिखित कतिपय कार्यक्रमहरू उदाहरणको रूपमा राखिएकोले कुनै असम्बन्धित पनि हुन सक्छन् भने कतिपय प्रदेशका कार्यक्रम कुनै कार्यक्रम छुटेका हुन सक्छन्। यस्तो अवस्थामा उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत त्यस्ता कार्यक्रमसँग मिल्दो कार्यक्रम सम्बन्धित लक्ष्यसँग साङ्केतीकरण गर्नुपर्दछ।

३.७ दिगो विकास साङ्केतीकरणसम्बन्धी प्रक्रिया

प्रदेश सरकारको वार्षिक विनियोजन एवं कार्यक्रम/आयोजनालाई प्रदेश बजेट सूचना प्रणालीमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण गर्नको लागि निम्न प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ:

(क) नयाँ बजेट उपशीर्षकमा दिगो विकास साङ्केतीकरण गर्नुपर्दा-

१. कुनै नयाँ बजेट उपशीर्षक खोल्नुपर्ने अवस्थामा सम्बन्धित कार्यालयले दिगो विकास लक्ष्यसमेत यकिन गरी विषयगत मन्त्रालयमार्फत अर्थ मन्त्रालयमा अनुरोध गर्नुपर्दछ।
२. अर्थ मन्त्रालयले आवश्यकताअनुसार प्रदेश नीति तथा योजना आयोगसँग परामर्श गरी दिगो विकास लक्ष्यसमेत यकिन गरी बजेट उपशीर्षक प्राप्त प्रदान गर्नुपर्दछ।
३. यसरी बजेट उपशीर्षक तयार/प्रदान गर्दा अर्थ मन्त्रालयले दिगो विकास लक्ष्यसमेत सम्बन्धित बजेट उपशीर्षकमा नै कोडिङ गरी उपलब्ध गराउनुपर्दछ।
४. विषयगत मन्त्रालयले उक्त बजेट उपशीषर्कमा खर्च गर्ने कार्यालयहरू यकिन गरी खर्च इकाइलाई उक्त बजेट उपशीर्षकमा प्रविष्टि (Entry) गर्नुपर्दछ।

५. सम्बन्धित कार्यालयले PLMBIS मा आफूलाई प्राप्त बजेट उपशीर्षकभित्र कार्यक्रमहरू प्रस्ताव गर्नुपर्दछ।

(ख) दिगो विकास साङ्केतीकरणमा फरक परेकोमा सुधार-

१. विद्यमान बजेट उपशीर्षकमा दिगो विकास साङ्केतीकरण फरक परेको भएमा सम्बन्धित मन्त्रालयको अनुरोधमा प्रदेश नीति तथा योजना आयोगसँग परामर्श गरी अर्थ मन्त्रालयले संशोधन गरी मिलाउनुपर्दछ।

(ग) दिगो विकास साङ्केतीकरण छुट भएको वा द्विविधा परेको अवस्थामा-

१. बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकास साङ्केतीकरण छुट भएको वा द्विविधा परेकोमा अद्यावधिक गरी मिलाउनुपर्दा बजेट महाशाखा, अर्थ मन्त्रालयले प्रदेश नीति तथा योजना आयोगसँग छलफल गरी सुधार गर्नुपर्दछ।

(घ) बजेट उपशीर्षकलाई प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणाली (PLMBIS) मा दिगो विकास साङ्केतीकरणः

१. वार्षिक कार्यक्रमलाई प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणाली (PLMBIS) मा दिगो विकास साङ्केतीकरणको फिल्डमा पुग्न अर्थ मन्त्रालयले निम्न चरणहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ-

<u>चरण १</u>: PLMBIS प्रणाली खोल्ने-

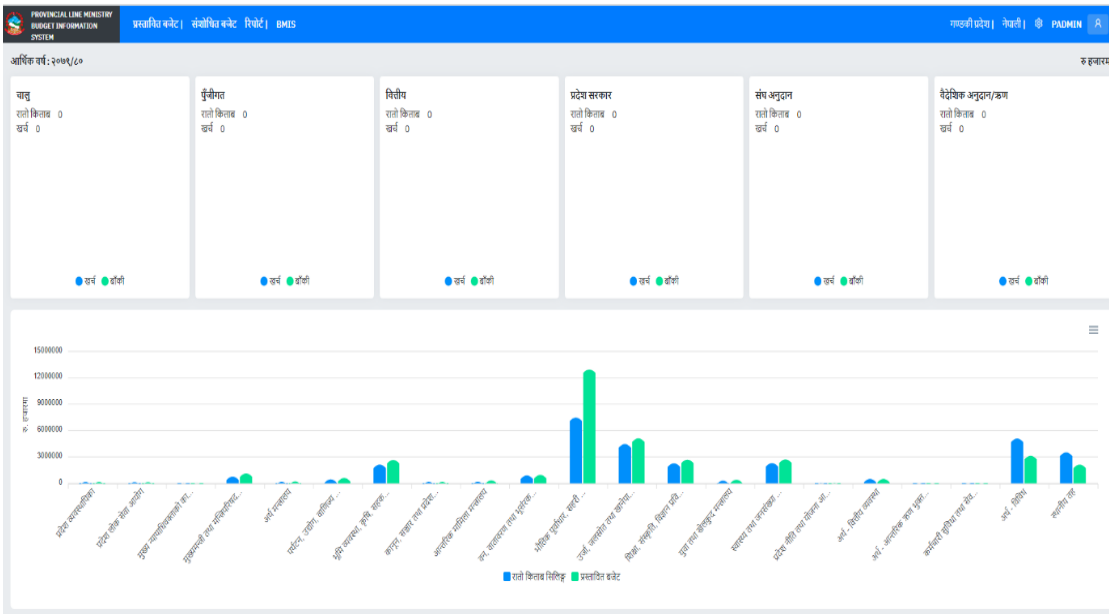

चरण २: PLMBIS भित्र रहेको मेनुबाट settings सेटिङ (रातो घेराभित्र) विकल्पमा क्लिक गर्ने-

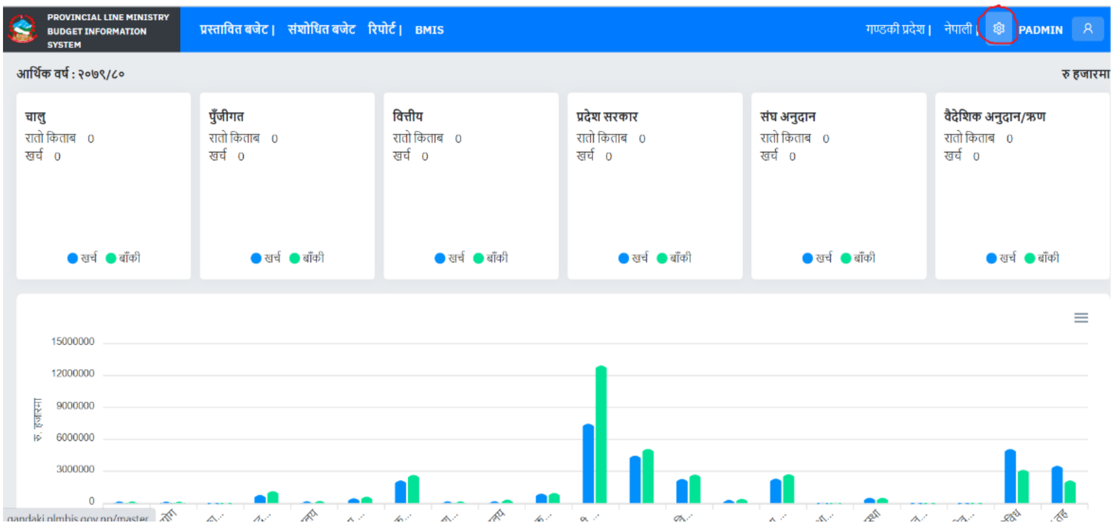

चरण ३: यसपछि बजेट उपशीर्षकको लागि बायाँ साइडको मेनुबारबाट बजेट उपशीर्षक मेनु छान्ने। त्यसमा तलको स्क्रिन देखापर्छ। नयाँ बजेट उपशीर्षक थप्नको लागि माथिल्लो दायाँ किनाराको (+) चिन्हमा क्लिक गर्ने।

बजेट उपशीर्षकअन्तर्गतको कार्यक्रम प्रविष्टि गर्ने र सँगै विभिन्न बजेट सङ्केतहरू छनोट गर्ने र दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणका लागि यस पुस्तिकामा दिएअनुसार उक्त कार्यक्रम कुन लक्ष्यसँग सम्बन्धित छ पहिचान गरी दिगो विकास लक्ष्यको सङ्केत छान्ने फिल्डमा क्लिक गर्ने।

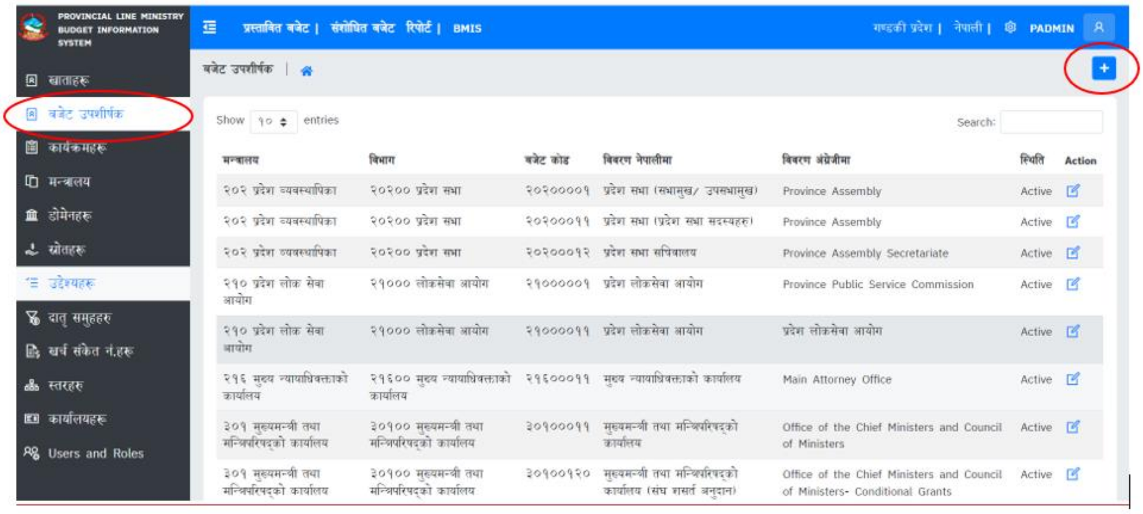

<u>चरण ४</u>: बजेट उपशीर्षक थप्न (+) चिन्हमा क्लिक गरेपछि निम्नानुसारको स्क्रिन देखापर्छ, सोमा दिगो विकास लक्ष्यका साङ्केतीकरणसहित बजेट उपशीर्षकसँग सम्बन्धित अन्य विवरणहरू भर्ने।

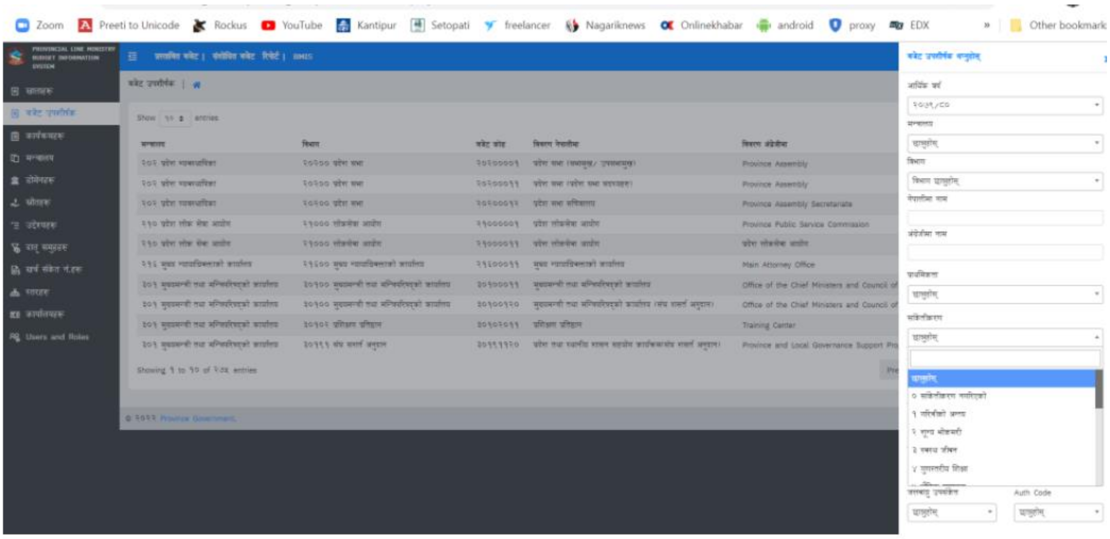

<u>चरण ५:</u> चरण ४ पश्चात् दिगो विकास साङ्केतीकरणमा जानुपर्दछ जहाँ दिगो विकास लक्ष्यहरूको सूची (१ देखि १७ सम्म) देखा पर्दछ। उक्त सूचीबाट स्रोत पुस्तिकामा हेरी मिल्दो लक्ष्य छनौट गर्ने र save गर्ने। कुनै पनि लक्ष्यसँग सम्बन्धित नभएमा (-) चिन्हमा क्लिक गर्नुपर्दछ।

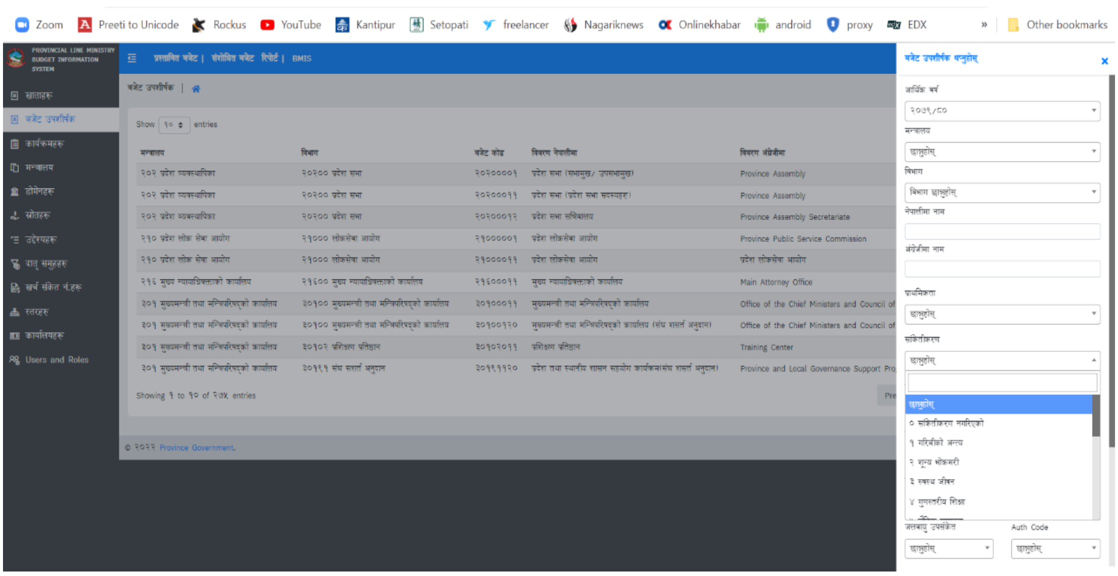

<u>चरण ६:</u> विषयगत मन्त्रालयहरूले PLMBIS मा बजेट उपशीर्षकमा SDG साङ्केतीकरण गरेको आधारमा आर्थिक मामिलासम्बन्धी मन्त्रालयले देहायबमोजिमको प्रतिवेदन अनुसूची तयार गर्दछ र बजेट वक्तव्यमा समावेश गर्दछ।

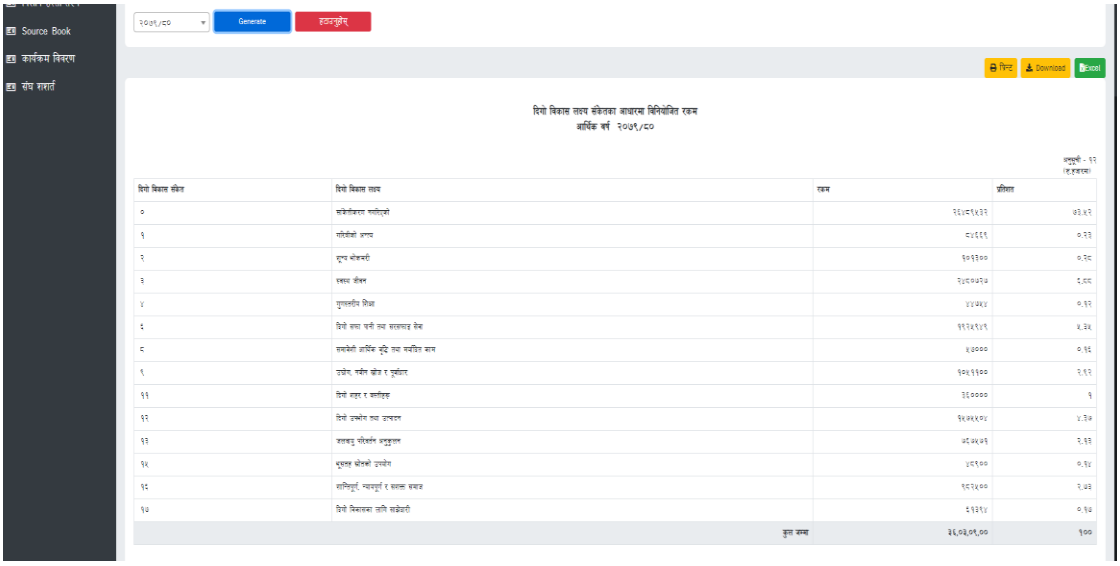

(ङ) दिगो विकास साङ्केतीकरण सच्याउने:

बजेट उपशीर्षक सच्याउनुपर्दा सम्बन्धित बजेट उपशीर्षकको Action Botton क्लिक गरी चरण ४ अनुरूप अघि बढ्नुपर्दछ-

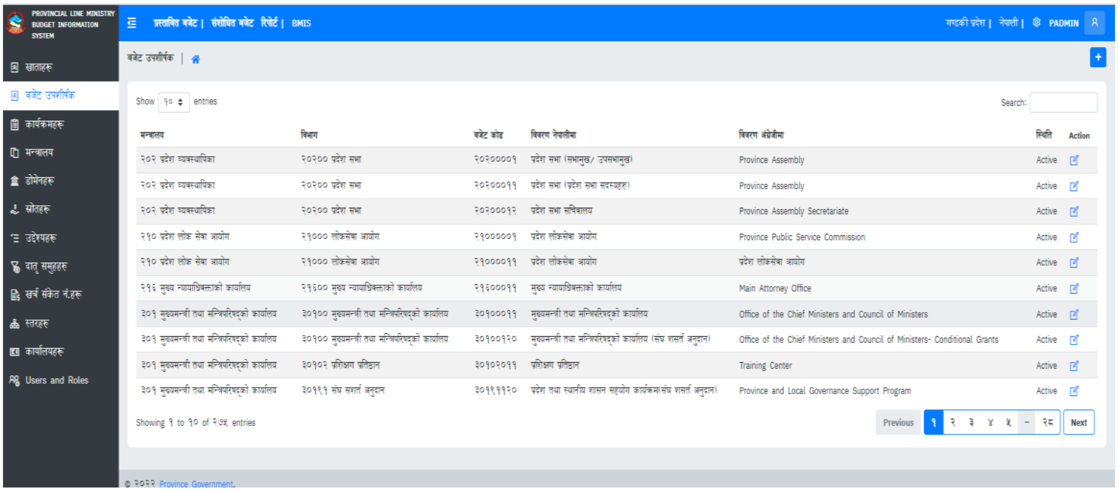

३.८ दिगो विकास साङ्केतीकरणमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई आगामी आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्दादेखि नै साङ्केतीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। यसर्थ बजेट उपशिर्षकमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण गर्दा निम्न पक्षमा ध्यान दिनु पर्दछ-

१. विनियोजन र कार्यक्रम (क्षेत्र/उपक्षेत्र) लाई दिगो विकास लक्ष्यसँग मिलान गर्ने, एकभन्दा बढी लक्ष्यमा योगदान गर्ने क्रियाकलापहरूलाई मुख्य योगदान दिने क्षेत्रको पहिचान गरी सोही लक्ष्यसँग मिलान गर्ने र लक्ष्य मिलेको यकिन गर्ने,

२. बजेट/कार्यक्रम निर्माणकै क्रममा सम्बन्धित मन्त्रालयको योजना महाशाखा/शाखाले अर्थ मन्त्रालयसँग समन्वय गरी उक्त बजेट उपशीर्षकमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण (Coding) समेत देहायअनुसार साथसाथै गर्ने-

   (क) नयाँ कार्यक्रमको हकमा बजेट उपशीर्षक प्राप्त गर्दा नै दिगो विकास लक्ष्य सङ्केत गरी कार्यक्रम प्रविष्ट हुनासाथ स्वतः दिविल सङ्केत प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउने।

   (ग) दिगो विकास लक्ष्य सापेक्ष नरहेका वा दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष योगदान नगर्ने प्रकृतिका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई PLMBIS को दिविल सङ्केत नम्बर रहने स्थानको सुरुमा रहेको ड्यास चिन्ह (--) मा अंकित गर्ने। कुनै पनि दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित नरहेका यस्ता बजेट/कार्यक्रम/आयोजना बजेट पुस्तिकाको दिविल सारांशमा "०" अंक जनिएर अभिलेख रहेको हुन्छ।

   (घ) बजेट कार्यक्रम तयार भएपछि संलग्न कार्यक्रम, आयोजनाको दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण भए नभएको र बजेट उपशीर्षकमा मिल्दो लक्ष्य सङ्केत उल्लेख भए नभएको पुनः जाँच गरी अद्यावधिक गर्ने।

   (ङ) वित्त हस्तान्तरणमा प्राप्त हुने ससर्त, अनुदानको सङ्घीय तहबाट प्रदेश मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीमा दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण भएकाको हकमा यससम्बन्धी साङ्केतीकरण गरिरहनु नपर्ने।

३. यसकै आधारमा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा दिगो विकासको शीर्षकगत विनियोजन बजेट पुस्तिकामा समावेश गर्ने।

परिच्छेद- ४

दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणको संस्थागत व्यवस्था

४.१. दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणसम्बन्धी जिम्मेवारी

प्रदेशको बजेट तर्जुमा प्रक्रिया विभिन्न कार्यालय, निर्देशनालय/निकाय हुँदै मन्त्रालय/आयोगमा प्राप्त हुन्छ। प्रदेशले स्थानीय तहसँग बजेट तर्जुमाका क्रममा गर्ने परामर्श र मागहरूसमेत सोही प्रक्रियाबाट प्रशोधन भई आउने मन्त्रालयले आफ्नो र मातहत निकायहरूको बजेट प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणालीमा (PLMBIS) प्रविष्ट गराई बजेट छलफलमा सहभागी हुने गर्दछन्। यसरी प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणालीमा बजेट प्रविष्टिसँग सँगसँगै सम्बन्धित बजेट उपशिर्षकमा साङ्केतीकरण गर्नुपर्दछ। प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र प्रदेश अर्थ मन्त्रालयमा बजेट छलफलका क्रममा कुनै थपघट भएमा सोहीअनुसार बजेट साङ्केतीकरणलाई समेत अद्यावधिक गर्नुपर्दछ। प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट कार्यक्रम कुनै कारणले बजेट स्वीकृत हुँदासम्म हट्न गएमा वा बजेट उपशिर्षक खारेज भएमा साङ्केतीकरण समेत हट्ने हुन्छ। यस काममा अर्थ मन्त्रालयको बजेट महाशाखाले सहजीकरण गर्नुपर्दछ। प्रदेश सरकारले प्रदेशसभामा बजेट प्रस्तुत गर्दा यसैअनुसार बजेट पुस्तिकामा दिगो विकास लक्ष्यको विनियोजनसम्बन्धी विवरणसमेत समावेश गर्नुपर्दछ।

४.२ दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणसम्बन्धी कार्यसम्पादन समिति

(क) समितिको संरचना

बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमाको प्रक्रियासँगै दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरणसम्बन्धी कार्य सम्पादन व्यवस्थापन गर्ने निम्नबमोजिम समितिको रहेनछ -

क्र.सं.	पद	जिम्मेवारी
१	योजना महाशाखा प्रमुख मन्त्रालय/निकाय	संयोजक
२	निर्देशनालय (भएमा) प्रमुख	सदस्य
३	लेखा प्रमुख	सदस्य
४	योजना शाखा प्रमुख	सदस्य-सचिव

(ख) समितिको जिम्मेवारी

१. मध्यमकालीन खर्च संरचना र बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमासँगै यस स्रोत पुस्तिकाअनुसार दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरणको व्यवस्था मिलाउने।

२. बजेट तथा कार्यक्रमको प्रदेश मन्त्रालय सूचना प्रणालीमा (PLMBIS) प्रविष्टीसम्बन्धी अन्य आवश्यक व्यवस्था मिलाउने।

३. वार्षिक बजेट/कार्यक्रमको दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतीकरण गरी/गराई वार्षिक बजेटमा दिगो विकास लक्ष्य र विषयगत समितिअनुसार बजेट विनियोजनको खण्डीकृत तथ्याङ्क प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने।

४.३ प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समितिः

(क) समितिको संरचनाः

दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित नीति, योजना, कार्यक्रम र आयोजनाका लागि स्रोत व्यवस्थापन, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्बन्धमा मार्गनिर्देश गर्ने प्रयोजनार्थ माननीय मुख्यमन्त्रीको संयोजकत्वमा देहायबमोजिम एक उच्चस्तरीय दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समिति रहनेछ-

क.सं.	पद	जिम्मेवारी
१	मुख्यमन्त्री	संयोजक
२	मन्त्रीहरू	सदस्य
३	उपाध्यक्ष प्रदेश नीति तथा योजना आयोग	सदस्य
४	जिल्ला समन्वय समिति महासङ्घ, प्रदेश समितिको अध्यक्ष	सदस्य
५	गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, प्रदेश समितिको अध्यक्ष	सदस्य
६	नेपाल नगरपालिका सङ्घ, प्रदेश समितिको अध्यक्ष	सदस्य
७	प्रदेश सरकारका प्रमुख सचिव	सदस्य सचिव

(ख) काम, कर्तव्य र अधिकारः

निर्देशक समितिको काम कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ—

१. दिगो विकास लक्ष्य प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक स्रोतको व्यवस्था र नीति निर्देशन गर्ने।
२. समितिको बैठक एक वर्षमा कम्तीमा एकपटक बस्ने।
३. समितिको बैठकमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित आयोजनाका पदाधिकारी, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी विशेषज्ञ, सल्लाहकार, सुरक्षा अङ्गका प्रमुख, आदिलाई आमन्त्रण गर्न सक्ने।
४. मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको शासकीय सुधार तथा समन्वय महाशाखाले यस समितिको सचिवालयको काम गर्नेछ।

(ग) निर्देशक समितिको बैठक आयोजनापूर्व गर्नुपर्ने कार्यहरू

१. प्रदेशभित्र दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको लागि स्रोत परिचालनको विवरण तयार गर्ने।
२. दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको स्थितिसम्बन्धी विवरण तयार गर्ने।
३. दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समितिका विगतका बैठकमा भएका निर्णयहरूको प्रगति स्थिति, समीक्षा र कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरूको सूची तयार गर्ने।
४. कार्यक्रम/आयोजनाहरूले कार्यान्वयनका क्रममा भोग्नुपरेका समस्याहरूको सूची तयार पार्ने।
५. उक्त समस्याहरूलाई समाधान गर्ने विकल्पसहितको कार्ययोजना तयार पार्ने।
६. बैठक बस्ने मिति र बैठकका एजेन्डा सबै सदस्यलाई तीनदिन अगावै उपलब्ध गराउने।
७. दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी कार्यक्रम वा आयोजना कार्यान्वयन, स्रोत व्यवस्थापन र समस्या समाधानका लागि गर्न भएका निर्देशन र निर्णयहरू सबै मन्त्रालय र निकायहरूमा पठाउने।

४.४ प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य समन्वय समिति

(क) समितिको संरचनाः

दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित नीति, योजना, कार्यक्रम र आयोजना कार्यान्वयनको समन्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयोजनार्थ प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा देहायबमोजिमको एक प्रदेशस्तरीय दिगो विकास लक्ष्य समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति रहनेछ। समितिको संरचना देहाय बमोजिम हुनेछ-

क्र.सं.	पद	जिम्मेवारी
१	उपाध्यक्ष, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग	संयोजक
२	सदस्यहरू, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग	सदस्य
३	सबै मन्त्रालयका सचिवहरू	सदस्य
४	प्रदेश उद्योग वाणिज्य सङ्घको अध्यक्ष	सदस्य
५	प्रदेश उद्योग परिसङ्घको अध्यक्ष	सदस्य
६	प्रदेश चेम्बर्स अफ कमर्सको अध्यक्ष	सदस्य
७	प्रदेश सहकारी महासङ्घको अध्यक्ष	सदस्य
८	प्रदेश गैरसरकारी संस्था महासङ्घको अध्यक्ष	सदस्य
९	प्रदेशस्थित विश्वविद्यालयको प्रतिनिधि	सदस्य
१०	प्रदेश मेडिकल एसोसिएसनको अध्यक्ष	सदस्य
११	प्रदेश इन्जिनियरिङ एसोसिएसनको अध्यक्ष	सदस्य
१२	प्रदेश पत्रकार महासङ्घको अध्यक्ष	सदस्य
१३	जिल्ला समन्वय समिति महासङ्घ, प्रदेश समितिको प्रतिनिधि	सदस्य
१४	गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ प्रदेश समितिको प्रतिनिधि	सदस्य
१५	नेपाल नगरपालिका महासङ्घ प्रदेश समितिको प्रतिनिधि	सदस्य
१६	प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको सचिव	सदस्य–सचिव

(ख) काम, कर्तव्य र अधिकार:

१. दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको लागि सार्वजनिक, निजी र सामुदायिक क्षेत्रबीच समन्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।
२. समितिको बैठक एक वर्षमा कम्तीमा दुईपटक अर्धवार्षिक रूपमा बस्ने।
३. समितिको बैठकमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित आयोजनाका पदाधिकारी तथा दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी विज्ञ तथा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी विशेषज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सक्नेछ।
४. प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको सचिवालयले यस समितिको सचिवालयको काम गर्नेछ।

(ग) समन्वय समितिको बैठकपूर्व गर्नुपर्ने कार्यहरू

१. प्रदेशभित्र दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनमा समन्वय र सहकार्यको विवरण तयार गर्ने।
२. दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको लागि निजी र सामुदायिक संस्थाहरूको योगदानको विवरण तयार गर्ने।
३. समितिका विगतका बैठकमा भएका निर्णयहरूको प्रगति स्थिति, समीक्षा र कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरूको सूची तयार गर्ने।
४. कार्यक्रम/आयोजनाहरूले कार्यान्वयनका क्रममा भोग्नुपरेका समस्याहरूको सूची तयार पार्ने।
५. उक्त समस्याहरूलाई समाधान गर्नका लागि विकल्प तयार पार्ने।
६. बैठक बस्ने मिति र बैठकका एजेन्डा सबै सदस्यलाई तीन दिन अगावै उपलब्ध गराउने।
७. दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न समितिबाट भएका निर्देशन र निर्णयहरू सबै सार्वजनिक, निजी र सामुदायिक संस्थामा उपलब्ध गराउने।

४.५ प्रदेश दिगो विकास लक्ष्य अनगुमन तथा मूल्याङ्कन समिति

(क) समितिको संरचनाः

दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका सदस्यहरूको संयोजकत्वमा अनुगमन समिति रहन्छ। आयोगको संरचनाअनुसार तपसिलबमोजिमका (नमूना) विषयगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिहरू रहनेछन्-

(क) गण्डकी प्रदेश योजना आयोगको दिगो विकास लक्ष्य अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिको कार्य विभाजन (नमूना)			
समितिको नाम	**आर्थिक क्षेत्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति**	**भौतिक पूर्वाधार क्षेत्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति**	**सामाजिक क्षेत्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति**
संयोजक	प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा आर्थिक क्षेत्र हेर्ने सदस्य।	प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा भौतिक पूर्वाधार हेर्ने सदस्य।	प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा सामाजिक क्षेत्र हेर्ने सदस्य।
सदस्य	सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव, स्थानीय तहका प्रतिनिधि, आर्थिक क्षेत्रमा काम गर्ने निजी क्षेत्रका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, विश्व विद्यालयका प्रतिनिधि, र अन्य पेसागत सङ्घ तथा सङ्गठनका प्रतिनिधि	सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव, स्थानीय तहका प्रतिनिधि, पूर्वाधार क्षेत्रमा काम गर्ने निर्माण व्यवसायीका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, विश्व विद्यालयका प्रतिनिधि र अन्य पेसागत सङ्घ सङ्गठनका प्रतिनिधि।	सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव, स्थानीय तहका प्रतिनिधि, सामाजिक क्षेत्रमा काम गर्ने नागरिक समाजका प्रतिनिधि, विश्व विद्यालयका प्रतिनिधि र अन्य पेसागत सङ्घ सङ्गठनका प्रतिनिधि।
दिगो विकास लक्ष्य नं	१, २, ८, ९, १२	६, ७, ११, १३, १५	३, ४, ५, १०, १६, १७
नोटः आयोगको गठन संरचनाअनुसार आयोगले परिमार्जनसहित जिम्मेवारी विभाजन गर्न सक्नेछ।			

(ख) काम, कर्तव्य र जिम्मेवारीः

१. दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धित मन्त्रालय तथा अन्य निकायका कार्यक्रम अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु, र
२. दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समितिले मागेको बेला राय सुझाव दिनु।

४.६ उपसंहार

सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूबाट अनुमोदित दिगो विकास लक्ष्य मानव जातिको कल्याण र साझा भविष्यका लागि एउटा विश्वव्यापी आह्वान हो जुन सन् २०३० सम्ममा गरिबीको अन्त्य गर्ने, हाम्रो ग्रहको संरक्षण गर्ने र संसारका सबै जनताका लागि शान्ति र सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धताका साथ कार्यान्वयनमा आएको छ। "*कसैलाई पनि पछि नछाड्ने*" यसको आकांक्षाले गर्दा यो विश्वस्तरमा अहिलेसम्म भएका विकास प्रयत्नहरूभन्दा सर्वाधिक महत्त्वाकांक्षी र न्यायीक पनि देखिन्छ। दिगो विकास लक्ष्य समग्र विश्व र राष्ट्र-राष्ट्रबीचका साझा र विशेष समस्याहरूका सम्बन्धमा बन्दै र विकसित हुँदै गएको साझा बुझाइ र सहमतिको द्योतक पनि हो।

दिगो विकासका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू राष्ट्रिय तहका साथसाथै प्रदेश र स्थानीय तहको कार्यसम्पादनबाट प्राप्त हुन सक्दछ। अझ भन्ने हो भने दिगो विकास लक्ष्यको सारपूर्ण उपलब्धि हुने त प्रदेश र स्थानीय तहमै हो। यसैले दिविललाई आवधिक र वार्षिक योजनाकै अभिन्न अङ्गका रूपमा नलिई हुँदैन अर्थात् दिविल यी योजनामा समाहित हुनै पर्छ। प्रदेशले राष्ट्रिय लक्ष्यलाई प्रदेशका सन्दर्भमा सान्दर्भिक बनाएर स्थापित गर्ने र सोही अनुरूप नीति योजना, कार्यक्रम तर्जुमा, प्राथमिकीकरण गर्नका साथै बजेट विनियोजन र खर्चमा समेत अभिलेखबद्ध गर्नुपर्दछ। यसका लागि प्रदेशको बजेट प्रणालीमा दिगो विकास साङ्केतीकरण अपरिहार्य हुन्छ।

सन् २०१६ मा सुरु भएको नेपालको दिविलको यात्राले अपेक्षित अवधिको आधा समय तय गरिसकेको छ। दिगो विकास लक्ष्यको अवधिका उपलब्धिहरूको लेखाजोखा गर्न पनि तीनै तहका सरकारले गरेको विनियोजन, खर्च र उपलब्धिको अभिलेख आवश्यक हुन्छ। यसका लागि पनि बजेटमा दिगो विकास लक्ष्य साङ्केतीकरण जरुरी हुन्छ। यसले दिगो विकासको अनुगमन संयन्त्र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक जानकारी प्रवाहका साथै, बजेट र खर्चका आधारमा दिगो विकास लक्ष्यमा गरेको लगानी, पुऱ्याएको योगदान, स्रोत साधनको अवस्था र स्रोत साधनको उपयोगको प्रभावकारितासमेत सुस्पष्ट गर्न सहयोग पुग्दछ।

प्रकाशकः
प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
गण्डकी प्रदेश पोखरा, नेपाल
फोनः (+९७७) ०६१-४६७६४८, ४६७६६४, ४६७६८३, ४६७८५१
इमेलः ocmcm@gandaki.gov.np
pppc.gandaki@gmail.com